

*ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

*До 90-річчя
архівної служби
Херсонщини*

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Архівні читання
19 квітня 2012 року

ХЕРСОН
2012

*Схвалено рішенням науково-методичної ради
Державного архіву Херсонської області
від 27 квітня 2012 року, протокол № 2*

Відповідальний за випуск: В. О. Лебідь

Упорядник: І. Ю. Сінкевич

І 90 ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ: Збірник наукових доповідей архівних читань (Херсон, 19 квітня 2012 року) / Херсонська обласна державна адміністрація ; Державний архів Херсонської області. – Херсон : Айлант, 2012. – 84 с.

Збірник містить матеріали архівних читань, проведених 19 квітня 2012 року у м. Херсоні Державним архівом Херсонської області та факультетом психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

Матеріали збірника охоплюють питання, пов'язані із новітніми дослідженнями в галузі архівознавства, джерелознавства, регіональної історії.

Видання призначене для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів, всіх хто цікавиться історією рідного краю.

Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо несе автор.

Веб-сайт державного архіву області:
<http://kherson.archives.gov.ua>

Державний архів Херсонської області
вул. Радянська, 3, м. Херсон, 73003
тел./факс: (0552) 22 58 95
e-mail: mail@kherson.archives.gov.ua

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Водотика С. Г., Савенок Л. А. Долі учасників бою під Крутами: невідома особова справа Валентина Отамановського	5
Ганченко Д. Л. З історії Херсонського педагогічного училища.....	8
Кузовова Н. М. Михайло Андрійович Ємельянов – колекціонер, архівіст, краєзнавець, бібліофіл (за матеріалами фондів держархіву Херсонської області).....	12
Сінкевич І. Ю. документи особового походження у фондах державного архіву Херсонської області.....	18
Степаненко М. І. Культурно-освітня діяльність Херсонської профспілки робітників водного транспорту в 20-х роках ХХ ст.....	23
Цибуленко Г. В. Історія повсякденності українського села в умовах окупації (за матеріалами фонду Р-1520 Сільські управи Херсонщини)	29
Цибуленко Л. О. Продовольчі та торговельні підприємства Півдня України на початку ХХ ст.....	35
Чорноіваненко І. В. Інформативні можливості фонду Скадовських для вивчення історії роду (за матеріалами державного архіву Херсонської області).....	40
Букреев Т. Б. Роль осередків Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у подоланні та профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності на Херсонщині у 20-х роках ХХ ст. (за матеріалами ДАХО)	45
Войтович В. П. Умови праці та образ учителя земської школи Херсонської губернії кінця ХІХ ст.....	51
Донець А. В. Внесок Херсонщини в освоєння цілинних земель (50-ті роки ХХ ст.)	56
Карпенко Ю. В. Еволюція поняття «Національний архівний фонд» в українському архівознавстві.....	59
Микитюк А. І. Економічне життя Херсонського краю в період окупації 1942-1944 рр. (за матеріалами ДАХО).....	62
Сєдін О. О. Особливості слідчого процесу періоду сталінських репресій (за матеріалами ДАХО)	66
Старостіна Т. В. Архівна україніка на території Канади.....	70
Шершень О. С. Поміщицьке землеволодіння представників польської нації на території Півдня України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. (за матеріалами ДАХО).....	72
Шишко А. І. Софія Богданівна Фальц-Фейн – «Таврійська баронеса»	76
Ясинецька Л. В. Благовіщенський жіночий монастир на Херсонщині в період наступу більшовицької влади на православну церкву.....	79

ПЕРЕДМОВА

Державна політика в галузі архівної справи спрямована на максимальну відкритість архівних документів. Документи фондів державного архіву Херсонської області містять значні масиви інформації, що постійно привертають увагу дослідників. Спектр наукових досліджень є надзвичайно широким і актуальним, акцентується на проблемах регіональної історії дорадянського і радянського періодів. Постійне вдосконалення науково-дослідної роботи передбачає оформлення її результатів та оприлюднення.

З цією метою до 90-річчя архівної служби Херсонщини державним архівом області започатковано архівні читання. На основі наукових доповідей, підготовлених працівниками держархіву області, викладачами та студентами факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету та виголошених на архівних читаннях і підготовлено дане видання. Наукові доповіді, вміщені в збірнику, відображають економічні, соціальні, культурні аспекти історії Херсонщини, Півдня України. Окремі доповіді досліджують теоретичні засади архівної справи, зарубіжну україніку. У доповідях науково опрацьована інформація, що міститься в фондах ДАХО, інших архівних установ. Значна частина документів оприлюднюється вперше.

Залучення до науково-дослідної роботи студентської молоді, наукове керівництво роботою викладачами кафедр історії України та методики викладання, всесвітньої історії та історіографії, методична допомога з боку працівників держархіву області дає змогу значно розширити тематику архівних та краєзнавчих розвідок. Такі підходи сформували навички роботи з архівними джерелами, їх критичного дослідження.

Наукові доповіді студентів на архівних читаннях засвідчують високий рівень фахової підготовки майбутніх істориків і архівістів, їх зацікавленість у відкритті нових аспектів минулого нашого краю. Незважаючи на різноплановість тем досліджень, всі вони відповідають вимогам до науково-дослідної роботи студентів.

Збірник розрахований на широке коло дослідників, краєзнавців, студентів.

*Заступник директора
державного архіву
Херсонської області
В. О. Лебідь*

**ДОЛІ УЧАСНИКІВ БОЮ ПІД КРУТАМИ:
НЕВІДОМА ОСОБОВА СПРАВА ВАЛЕНТИНА ОТАМАНОВСЬКОГО**

У вікопомному для історії України бою під Крутами 29 (16) січня 1918 року брали участь близько 450 українських юнкерів, студентів і гімназистів, з них, крім 27 замордованих полонених, на полі бою загинуло більше 10 чоловік. Долі решти склались по-різному – частина змирилась з радянським режимом, інші продовжили боротьбу за незалежність України (приблизно 150 з них у ній загинуло). Останні з учасників бою померли у 1970-1980-х роках і були нашими сучасниками. Їхні могили розкидані від України до США. Валентин Отамановський (1893-1964) упокоївся у Харкові.

Чільний діяч Української Центральної Ради, вчений широкого гуманітарного, практично енциклопедичного, спектру – історик держави і права, історик медицини, краєзнавець, доктор історичних наук, професор – Валентин Дмитрович Отамановський у 1958-1964 рр. працював завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту (зараз – Харківський національний медичний університет).

В архіві вузу збереглась донедавна не залучена до наукового обігу його особова справа [1], джерелознавчий аналіз якої й є метою нашої розвідки. Вона дозволяє внести суттєві корективи в існуючі уявлення не лише про життя вченого і громадського діяча, а й про долю української наукової інтелігенції в СРСР.

З часів перебудови з'явилися оглядові розвідки щодо життя і діяльності В. Отамановського як фігуранта справи СБУ, в основу яких було покладено відповідну слідчу справу. У дисертації З. С. Савчук подано докладний аналіз життєвого шляху вченого на підставі широкої документальної, у тому числі архівної, бази [Див.: 2]. Проте залишається відкритим питання про численні невідповідності в біографічних відомостях Валентина Дмитровича, зокрема в автобіографіях, життєписах та особових листках відділів кадрів, написаних ним власноруч у різні роки і для різних установ. Саме спроба проаналізувати ці розбіжності, виходячи з останніх прижиттєвих свідчень ветерана Крут, і є предметом даного повідомлення.

Зовнішня критика особової справи В. Отамановського з архіву Харківського національного медичного університету не залишає сумнівів у її оригінальності. Немає жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відкладались у відділі кадрів, а потім зберігались в архіві солідної науково-педагогічної установи, постійно перебуваючи під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце й умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штampi і печатки

Водотика С. Г. – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Савенок Л. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

установи підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної, критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться у справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В. Д. Отамановський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [1, арк. 2]. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В. Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР, професора В. Терновського та доктора філологічних наук, професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [1, арк. 3-4], підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання, підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів.

У той же час, низка фактів біографії В. Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920-1930-х роках працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 року був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділу рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929-1931 років він знаходився в ув'язненні по справі СВУ, про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [3; 4].

Деякі (найяскравіші) факти зі своєї біографії В. Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 року. Ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні – теж мовчання. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 року.

Підсумовуючи внутрішню критику джерела, відзначимо, що поруч з безперечно доведеними фактами, у ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В. Д. Отамановського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 по, принаймні, 1931 рік. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917-1918 рр., участь у бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі СВУ та інші) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В. Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли виникло зазначене джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялись КДБ і приховати участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Так мало бути.

З іншого боку, в літературі нерідко перебільшується якість роботи радянських каральних органів. У нашій практиці дослідження долі деяких репресованих науковців траплялося чимало випадків, що свідчили про непрофесіоналізм у роботі чекістів.

По-друге, чимало науковців за радянської влади систематично «корегували» матеріали особових справ – «забували» написати те, що могло їх скомпрометувати (походження, дати, місця, арешти з політичних причин і т.п.), щось фантазували – про пролетарське коріння, участь у більшовицькій боротьбі тощо. Не виключено, що це робилося за усною домовленістю з «куратором» установи спецслужб – дружні стосунки, небажання мати конфлікти чи псувати звітність. Проте з В. Д. Отамановським останній варіант, очевидно, маловірогідний. Адже, радянські спецслужби ретельно відслідковували долю своїх головних «фігурантів» і часто закривали відповідні справи через декілька років після смерті особи.

Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянського соціального часу і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя 1920-1930-х років. Проте й обминати цих питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства Радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю науковців тогочасних і сучасних, захисників і противників радянських часів взагалі та сталінізму зокрема, врешті-решт втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади.

Дозволимо припустити, що між В. Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В. Д. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (колишнього КДБ, передусім), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і суспільну діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини.

Джерела та література

1. Архів Харківського національного медичного університету. Відділ кадрів. Спр. 28. Отамановський Валентин Дмитрович. Зав. кафедрой латинского языка. 20.10.1958-17.01.1972. – 47 арк.
2. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К. – Хмельницький : Рідний край, 1991. – С. 133-142; Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук ; Українська академія аграрних наук ; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
3. Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 13-20.
4. Отамановський В. Д. Моє каяття / В. Д. Отамановський // Там само. – С. 20-29.

З ІСТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УЧИЛИЩА

Будинок, де знаходилося Херсонське педагогічне училище. Сучасне фото

Після закінчення війни постала проблема підготовки кваліфікованих кадрів, відновлення діяльності середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Не винятком була і початкова освіта – з 1931 року вчителів для молодших класів Херсонщини готувало Бериславське педагогічне училище, проте відразу після війни його неможливо було відновити. У зв'язку з цим було вирішено заснувати педагогічне училище у Херсоні. Відповідну постанову виконкому Миколаївської обласної ради прийнято 25 березня 1944 року, у якій доручено обласному відділу народної освіти відкрити училище у приміщенні школи № 7, укомплектувати заклад кваліфікованими кадрами та забезпечити початок його роботи з 15 квітня того ж року [1, арк. 3] (незважаючи на цей факт, у 1946 році, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР, поновлено роботу і Бериславського педучилища [2, арк. 198]).

Упродовж усього функціонування Херсонське педучилище знаходилося у будівлі по вул. Комсомольській, 22 (на розі з пров. 21 Січня), зведеному наприкінці ХІХ ст. як чоловіча прогімназія. У звіті про роботу закладу за перше півріччя 1946-1947 навчального року зазначено, що в приміщенні облаштовано 10 аудиторій, учительська, канцелярія, кабінет директора, бібліотека, спортивна зала, клуб (для якого пристосований один з коридорів), майстерня тощо [3, арк. 2; 4, арк. 1]. При училищі функціонувала їдальня.

Майже одночасно з педучилищем у місті утворений технікум політосвіти (культурно-освітньої роботи), який перший навчальний рік розміщувався в тій самій споруді. Відповідно до постанови Херсонської міської ради від 27 квітня 1944 року [1, арк. 4], за педучилищем закріплювалося приміщення для гуртожитку студентів

Ганченко Г. Л. – магістр державного управління, заступник начальника організаційно-аналітичного відділу державного архіву Херсонської області

на 200 осіб (спершу, відповідно до постанови Херсонського міськвиконкому від 28 березня 1944 року, передбачався гуртожиток на 300 осіб [1, арк. 1]) по вул. Рішельєвській, 29 (будинок на розі нинішніх вул. Жовтневої революції та 9 Січня), проте невдовзі, влітку 1945 року облвиконком передав цю споруду вищезгаданому технікуму під навчальний корпус. У педучилищі змушені були обладнати 10 кімнат як гуртожиток, у якому на той час спромоглися розмістити 100 слухачів (решта винаймали кімнати у квартирах і приватному секторі), для чого з дозволу виконкому обласної ради перебудували перший півповерх споруди [5, арк. 51].

На середину 1946 року в училищі облаштовано кабінети природознавства, фізики, математики, педагогіки, до кінця року – літератури та географії. Бібліотечний фонд на той час складав 6 945 одиниць, з них художньої літератури налічувалося усього 1 650 книжок. Передплачувалися періодичні видання, в основному обласна та республіканські газети, натомість педагогічна періодика у невеликій кількості – з причини «малого ліміту для області» [3, арк. 5-6]. Так, кошторисом витрат на 1945 рік на придбання літератури передбачалося 6 тис. крб., фактично на ці потреби протягом року витрачено лише 1,2 тис. крб. [6, арк. 1; 7, арк. 9]. Згідно з тогочасними вимогами, у бібліотеці з такою кількістю друкованих видань мало бути 2 працівники, проте за кошторисом витрат можливе було утримання тільки 1 штатної одиниці. Навчальних посібників з усіх дисциплін не вистачало, тож училище готувало ряд розробок власними силами. Кількість друкованих видань у бібліотеці поступово збільшувалася – так, наприкінці 1947-1948 навчального року вона становила 10 826, з яких художньої літератури налічувалося 2 870 книжок, підручників – 1 746; 1949-1950 навчального року – вже 15,7 тис. одиниць [4, арк. 2; 8, арк. 1]. Ці факти підтверджуються і обсягами фінансування – у 1951 році при плані 12 тис. крб. на поповнення бібліотечного фонду витрачено понад 12,2 тис. [9, арк. 63в.].

Слухачі II і III курсів проходили педагогічну практику у різних школах Херсона (базовою була початкова чотирикласна школа № 23, після реорганізації якої у 1953 році базовою для практики стала середня школа № 27 [10, арк. 72]). Другокурсники відвідували уроки та позакласні заходи, у третьокурсників початок практики – перші три тижні – був передбачений для відвідування занять (з яких два тижні, так звані «добукварний період», присвячувалися спостереженням та вивченню теми «Перші дні дитини в школі»), після чого вони приступали до власне проведення пробних уроків [3, арк. 38]. Інколи, відповідно до розпоряджень Міністерства освіти УРСР, окремі слухачі направлялися для проходження практики з проведенням уроків з мови, математики, географії, природознавства у середніх класах школи.

Окремі слухачі училища направлялися у розпорядження Чернівецького обласного відділу освіти; відповідно до розпорядження Міністерства освіти у 1949 році Херсонське педучилище отримало шефство над Чернівецьким педучилищем, і хоча представники останнього неодноразово запрошувалися до Херсона «для установлення живого зв'язку, обміну досвідом між класними керівниками, керівниками методичних об'єднань та окремими викладачами, для обміну досвідом методичної роботи та організації в проведенні політико-виховної роботи» [11, арк. 13], результати співпраці практично не простежуються.

Як практично в усіх освітніх закладах, в училищі було організовано позанавчальну роботу. Організовано декілька гуртків: художнього читання, драматичний, педагогічний, математичний, географічний, хореографічний, природничий, співів, народного мистецтва, фізкультурні секції. Ряд мистецьких гуртків брали участь у міських та обласних олімпіадах, хоровий – у республіканській; фізкультурні колективи виступали і на всесоюзних змаганнях.

Першим директором училища був Петро Семенович Пеліпас (1909 р.н.), випускник Одеського педагогічного інституту, який до війни працював інспектором шкіл Миколаївського відділу народної освіти (23 березня призначений відповідно до наказу Миколаївського обласного відділу народної освіти; 25 вересня 1944 року затверджений на посаді Херсонським міськкомом КП(б)У [12, арк. 1; 13, арк. 2]); першим завучем стала Лідія Миколаївна Вишнівська (1913 р.н.). Директор, водночас, викладав педагогіку, завуч – російську мову. Штат викладачів на кінець 1946 року складав 18 осіб, які в той чи інший час закінчили педагогічні інститути в різних містах і до роботи в училищі працювали вчителями в середніх школах.

У 1946 році відбувся перший випуск заочників – 18 осіб. Загальна кількість слухачів на кінець того ж року складала 270, основну кількість яких представляли жінки (265 осіб) [3, арк. 12]. З часом кількість слухачів поступово зростала. Так, наприкінці 1949-1950 навчального року в училищі налічувалося 424 слухачі, з них 92 випускники [8, арк. 9, 76]. Відповідно до плану набору, на I курс у 1950 році мало поступити 120 осіб. Конкурс склав понад 2 вступники на місце (подано 294 заявки), після вступних іспитів було зараховано 130 слухачів, після I семестру продовжувало вчитися 126. Разом в училищі на кінець 1950-1951 навчального року було 457 слухачів. Кількість учителів на той час складала 39, з них 7 працювало в училищі за сумісництвом [11, арк. 19]. Нижче наведені затверджені кошториси витрат окремих напрямів діяльності училища на прикладі 4-х років (у тис. крб.) [6, арк. 1; 9, арк. 6зв.; 14, арк. 1; 15, арк. 2]:

	<i>1945</i>	<i>1948</i>	<i>1951</i>	<i>1956</i>
Заробітна плата	234,0	504,0	791,0	599,7
Відряджувальні	1,0	2,0	4,0	3,5
Стипендія	206,0	576,0	538,0	592,0
Капремонт	15,0	10,0	15,0	50,0

Посадовий оклад директора у 1945 році становив 850 крб., у 1948 – 1 100, у 1956 – 1 500. Посадові оклади завуча у відповідні роки становили 750, 950 та 1 100 крб., завідувача бібліотеки – 375, 575 та 632,5 крб., старшого бухгалтера – 500 крб. у 1945 році і 690 – у 1951 році, надалі не зростаючи. Оплата праці викладачів залежала від кількості годин. Так, у 1948 році за 1 ставку отримували 805 крб., з огляду на те, що викладачі працювали в межах 0,5 – 2 ставки, зарплата складала 415 – 1 840 крб. Стипендія слухачів залежала від року навчання та успішності. На початку 1948 року першокурсники отримували 140 крб., другокурсники – 160, третьокурсники – 180, відмінникам додатково нараховувалось 1,5 % від розміру стипендії. У 1956 році розмір стипендії становив від 148 до 190 крб. [6, арк. 29; 14, арк. 3, 6-7; 15, арк. 5; 16, арк. 181-191].

З 1950 по 1952 рік директором педучилища була Олександра Пахомівна Бондар, яка закінчила Херсонський педагогічний інститут у 1940 році, в училищі водночас викладала математику. 12 липня 1952 року директором був призначений Петро Карпович Плахтій (1911 р.н.), випускник Херсонського педагогічного інституту, в училищі викладав історію. Станом на 1953 рік, крім директора і завуча у закладі викладало 32 штатні вчителі та 1 позаштатний.

В останньому, 1955-1956 навчальному році, у Херсонському педучилищі вчилася 320 слухачів, у кожній групі – від 25 до 33 осіб; заклад закінчило 110 випускників – 4 групи IV курсу. Перед випуском складалися державні іспити з української мови (письмовий – диктант та усний), російської мови, арифметики, історії КПРС, педагогіки та організації піонерської діяльності [17, арк. 3; 18, арк. 1-11].

З вдячністю згадує відомий у Херсоні науковець, професор Євдокія Петрівна Голобородько, яка вчилася в училищі у 1952-1956 роках і закінчила його з відзнакою, як приклад для наслідування, директора та викладачів закладу Петра Плахтія, Марію Волкову-Дудко, Ніну Кислицю, Олександрю Чернявську, Ганну Зінченко [19]. Випускники педучилища працювали у різних школах області, чимало з них продовжували здобувати освіту в Херсонському педагогічному інституті.

У 1956 році Херсонське педучилище припинило свою діяльність фактично шляхом приєднання до Бериславського. Спершу, за задумом Міністерства освіти УРСР планувалося об'єднати два освітні заклади в Херсонське училище, проте облвиконком клопотав перед Радою Міністрів УРСР залишити саме Бериславське училище, мотивуючи це перезавантаженістю шкіл обласного центру, вимушеним навчанням у дві зміни і, як наслідок – необхідністю відкриття нової школи у Херсоні. Водночас, наголошувалося, що Бериславське педучилище має достатньо приміщень, відповідну матеріально-технічну базу та кваліфікований педагогічний персонал. Судячи з усього, у Києві визнали доводи Херсонського облвиконкому переконливими, унаслідок чого 29 травня 1956 року останнім ухвалене рішення щодо переведення контингенту слухачів Херсонського педагогічного училища до Бериславського [20, арк. 211]. Будівлю педучилища передали новоутвореній семирічній школи № 10, де вона розміщувалася до припинення своєї діяльності у 1990-х роках. 18 січня 1957 року П. К. Плахтій затверджений Херсонським міськкомом КПУ директором цієї школи [21, арк. 55, 57].

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-2343 Херсонське педагогічне училище Міністерства освіти УРСР, оп. 1, спр. 1.
2. ДАХО, ф. Р-1979 Виконавчий комітет Херсонської обласної ради депутатів трудящих, оп. 2, спр. 82.
3. ДАХО, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 8.
4. Там само, спр. 15.
5. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 2, спр. 86.
6. ДАХО, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 5.
7. Там само, спр. 6.
8. Там само, спр. 33.
9. Там само, спр. 61.
10. ДАХО, ф. Р-2239 Відділ народної освіти виконавчого комітету Херсонської обласної ради депутатів трудящих, оп. 1, спр. 529.

11. ДАХО, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 55.
12. Там само, оп. 2, спр. 1.
13. ДАХО, ф. П-185 Херсонський міський комітет Компартії України, оп. 2, спр. 2.
14. ДАХО, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 28.
15. Там само, спр. 109.
16. Там само, спр. 110.
17. ДАХО, ф. Р-2239, оп. 1, спр. 795.
18. ДАХО, ф. Р-2343, оп. 1, спр. 103.
19. ДАХО, ф. Р-4044 Родинний фонд Голобородьків, оп. 2 Голобородько Євдокія Петрівна, професор, доктор педагогічних наук, спр. 11, арк. 1; Моя династія (матеріали до проведення вечора-портрета, присвяченого династії Голобородьків) // Творча майстерня (Збірник сценаріїв). – Херсон: ХОУНБГ, 2009. – Вип. 9. – <http://www.lib.kherson.ua/majster9-2.htm>
20. ДАХО, ф. Р-2239, оп. 1, спр. 850.
21. ДАХО, ф. П-185, оп. 2, спр. 409.

Н. М. Кузовова'

**МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ ЄМЕЛЬЯНОВ –
КОЛЕКЦІОНЕР, АРХІВІСТ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОФІЛ
(за матеріалами фондів держархіву Херсонської області)**

12 серпня 2013 року виповнюється 90 років Михайлу Андрійовичу Ємельянову, видатному культурному та громадському діячу Херсонщини.

Серед низки його діянь на благо рідного краю – передача з нагоди 225-річчя міста Херсонському обласному краєзнавчому музею колекції книг «Пушкініана», художньому музею ім. О. Шовкуненка – картин, обласній універсальній науковій бібліотеці ім. О. Гончара – рідкісних книг, у т.ч. прижиттєвого видання Кобзаря 1860 р.

Діяльність і творчість фондоутворювача знайшла відгук у понад 30 статтях, нарисах, рецензіях у місцевих та всеукраїнських виданнях [1].

Упродовж 2004-2006 та 2011 років М. А. Ємельянов передав до держархіву Херсонської області документи, у яких відобразилася його службова, громадська та культурна діяльність. Вони стали основою його особового фонду в архівній колекції «Краєзнавці Херсонщини» [2].

До колекції документів об'єднань громадян, створених на території Херсонщини, М. А. Ємельяновим передано на державне зберігання документи Херсонського міського клубу любителів книги «Кобзар» за 1964-2002 роки [3]. У їх складі знаходиться управлінська документація, яка розкриває основні засади діяльності клубу: постанови президії Херсонського обласного правління добровільного товариства любителів книги, протоколи, витяги з протоколів засідань президії правління та секцій клубу, звіти та плани роботи, доповіді, каталоги виставок, програми, афіші, фотографії, списки членів клубу, документи про зв'язки клубу з культурно-просвітницькими товариствами СРСР, УРСР.

Кузовова Н. М. – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства державного архіву Херсонської області

М. А. Ємельянов зробив значний внесок для розвитку архівної справи та поповнення скарбниці Національного архівного фонду. За його сприяння до державного архіву області надійшли документи Г. В. Курнакова, українського художника, нашого земляка, та Є. П. Поліщука, ректора Херсонського державного педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської. І нині ця непересічна людина продовжує робити вагомий внесок у розбудову культури нашого краю, займає активну громадянську позицію.

Ємельянов Михайло Андрійович народився 12 серпня 1923 року в селі Савелове Староюріївського району Тамбовської області у селянській сім'ї. З 1931 по 1941 роки навчався у початковій, неповній середній та середній школах Староюріївського району. Улюбленим предметом стала література, «*читав усе, що потрапляло до рук*», – згадує він, і скоро шкільна та сільська бібліотеки стали для нього замалими. Саме тоді він зрозумів цінну приватних книжкових зібрань. Кожний, хто знайомив із новою книжкою, залишив по собі вдячну пам'ять у його спогадах і 50 років потому. Згодом у Михайла з'являються перші власні книжки. Ними стають твори Пушкіна, Фонвізіна, Гоголя, Горького. У жовтні 1938 року М. А. Ємельянов вступив у члени ВЛКСМ. Цей знаменний для молоді того часу день він відзначив придбанням щойно виданого роману М. Островського «Як загартувалася сталь» [4, арк. 92-105].

У листопаді 1941 року з 10-го класу М. А. Ємельянова призвано до лав Червоної Армії, а у лютому 1942 року юнак потрапив на фронт. До квітня 1945 року він воював мінером та сапером в інженерно-саперних частинах на Брянському, Центральному, Білоруському, 1-му Білоруському фронтах на території Росії, України, Білорусі, Польщі, Німеччини. Водночас був комсоргом батальйону, в липні 1944 року вступив у члени КПРС.

На фронті бере початок публіцистична діяльність М. А. Ємельянова: він випускає бойові листівки, надсилає свої нариси про бійців батальйону у фронтові газети, веде щоденник [5].

Після Великої Вітчизняної війни М. А. Ємельянов продовжив службу в радянських збройних силах, навчався в Іванівському військово-політичному училищі, яке закінчив у грудні 1946 року. Протягом 1947-1950 років він працював секретарем комсомольського бюро батальйону курсантів Тамбовського Червонопрапорного піхотного училища, активно займався громадсько-політичною роботою.

У 1950-1953 роках М. А. Ємельянов навчався у Вищій офіцерській школі пропагандистів Радянської армії у м. Смоленськ, У 1950-1951 роках працював секретарем комсомольського бюро зенітного артилерійського полку Окремої механізованої армії. У 1953-1956 роках був пропагандистом у 906 артилерійському полку Закавказького військового округу, у військових частинах Москви, Тамбова, Ленінакану (Вірменія) і Галацу (Румунія), неодноразово обирався депутатом на партійні конференції від своєї військової частини, проводив активну публіцистичну діяльність, спрямовану на виховання радянських воїнів.

Роки військової служби пройшли у постійних переїздах, тому не було й мови про створення власної бібліотеки. Але кожний раз, приїжджаючи у нове місто, М. А. Ємельянов відвідував краєзнавчий музей, театр, бібліотеку та пам'ятні місця, пов'язані з історією та культурою, лекції, зустрічався з відомими людьми.

У грудні 1956 року М. А. Ємельянов звільнився в запас у званні капітана й після демобілізації переїхав до Херсона. «Мій Херсон», – так звучить розділ спогадів, присвячений місту, що стало для нього рідним [4, арк. 184]. За рекомендацією Херсонського облвійськкомату в квітні 1957 року його направлено на роботу завідуючим кабінетом самоосвіти офіцерів у гарнізонний Будинок офіцерів Радянської армії.

У Будинку офіцерів він потрапляє у вир культурного життя міста. Там проводяться творчі вечори, читацькі конференції, приїздять із культурними програмами відомі діячі мистецтва, такі як поет С. Михалков, І. Рядченко, співак О. Огневий, кінорежисер Л. Луків. При бібліотеці Будинку офіцерів працювала студія під назвою «Літературна Херсонщина», що об'єднувала навколо себе творчу еліту міста: поетів і письменників Н. Білокося, В. Білоусова, В. Бровченка, А. Дрозд, В. Кузьменка, Л. Куліша, І. Плахтіна, Н. Фогеля.

У 1959 році М. А. Ємельянов закінчив з відзнакою Херсонський культурно-освітній технікум, у 1965 році – Харківський державний інститут культури, отримавши спеціальність бібліотекаря, бібліографа, також з відзнакою.

У цей період М. А. Ємельянов вперше публічно виступив у ролі бібліофіла. Річ іде про книгу М. Лермонтова «Герой нашого часу», яку він віднайшов у офіцерській бібліотеці. Його знахідка викликала резонанс у радянській пресі через незвичайну долю цієї книги, що мала дарчий напис *«На пам'ять дорогому захиснику м. Ленінград від Королькової Марії. Хай мій скромний подарунок надихає Вас на ще більші подвиги. Ви на фронті, я у тилу будемо разом громити фашистів. Моя адреса: Ленінград...»* Видана у 1940 році, вона пройшла фронтовими дорогами і опинилась у Херсоні. Спочатку ця книга стала експонатом виставки, присвяченої 150-річчю з дня народження Лермонтова у Херсонському краєзнавчому музеї у 1964 році, а потім була подарована М. А. Ємельяновим Музею історії Ленінграду [6, арк. 1-107]. Акт передачі нині зберігається у державному архіві області у його особовому фонді.

Саме у Херсоні почалася колекціонерська діяльність М. А. Ємельянова, яка продовжувалася майже 40 років і привела до створення його унікальної колекції «Пушкініана», яка включає не лише рідкісні видання, а й різноманітні експонати: книги, що містять значний обсяг інформації про поета, картини, книжкові знаки, настільні медалі, жетони, значки тощо.

Колекціонерська діяльність М. А. Ємельянова супроводжувалась влаштуванням виставок, присвячених О. С. Пушкіну, В. І. Леніну, М. Ю. Лермонтову, О. О. Блоку тощо, публікаціями у всесоюзній та республіканській пресі [7]. Водночас, М. А. Ємельянов листується з колекціонерами України і Радянського Союзу про обмін і купівлю експонатів. Його кореспондентами були Я. Й. Бердичевський – бібліофіл і мистецтвознавець; Б. А. Вілінбахов – колекціонер, керівник секції книги і графіки Будинку вчених ім. Горького АН СРСР; І. Я. Каганов – доцент Харківського інституту культури, книгознавець; О. Г. Ласунський – письменник, професор Воронежського університету, доктор філологічних наук, голова клубу «Воронезький бібліофіл»; А. М. Макаров – колекціонер; В. В. Манукян – бібліофіл, голова секції мініатюрних видань Ленінградської організації добровільного товариства книголюбів РРФСР; Н. А. Никифоров – колекціонер, хранитель Тамбовського літературного музею;

П. Д. Поштовик – голова Московського клубу мініатюрних видань; Я. Б. Рабинович, бібліофіл та ін. [8].

М. А. Ємельянов – єдиний з колекціонерів Херсона, хто подарував свої безцінні колекції закладам культури міста. «Ныне в Херсоне достаточно богатых людей... Однако никто из них не подхватил культурную эстафету военного пенсионера М. А. Ємельянова, не передал в дар городу духовные сокровища, накопленные раритеты...», – писав Ю. К. Голобородько, заслужений журналіст України [9, с. 5]. Із розуміння важливості збереження колекцій для людей, з архівного бачення колекціонування, впливає мотивація благодійницької діяльності М. А. Ємельянова.

У фонді відклалися цікаві матеріали, що висвітлюють діяльність фондоутворювача як колекціонера. Це грамоти, подяки, адреси Херсонської обласної організації Всесоюзного товариства філателістів (1970, 1979) [10, арк. 5, 7, 10, 13], держархіву Херсонської області (2003), Херсонського обласного художнього музею ім. О. О. Шовкуненка з нагоди передачі колекції живопису і малої графіки початку ХХ ст. (2003) [10, арк. 37]. Херсонського обласного краєзнавчого музею з приводу передачі до фондів музею колекції «Пушкініана» [10, арк. 34], колекції екслібрисів, розроблених відомим художниками-графіками ХІХ – ХХ ст. України, Росії, Прибалтики, Грузії, країн Західної Європи (2003, 2008) [10, арк. 41].

Через 10 років по приїзді до нашого міста М. А. Ємельянов стає одним із засновників Херсонського міського клубу любителів книги, що відкрився у жовтні 1966 року. Він був створений на зразок Харківського клубу книголюбів, який очолював доцент інституту культури, кандидат філологічних наук І. Я. Каганов, з ним Ємельянов попередньо листувався з цього питання. Через деякий час на честь великого українського поета Т. Г. Шевченка клубу дали ім'я «Кобзар». Керівництво клубом здійснювала рада: голова клубу М. А. Ємельянов та два його заступники В. А. Бистров і М. Г. Боянжу [3, Передмова до опису]. На протязі 33 років М. А. Ємельянов залишався незмінним головою Херсонського міського клубу любителів книги «Кобзар» [4], був членом колегії обласної організації охорони пам'яток історії та культури, президії обласної організації товариства книголюбів.

Щиро звучать привітання М. А. Ємельянову від правління Херсонської обласної та міської організації добровільного товариства книголюбів із 60-річчям: *«60 лет – это рубеж, с высоты которого хорошо виден пройденный жизненный и трудовой путь, путь партийного работника и крупного библиофила с всесоюзной известностью, а еще более интересным представляется будущее!.. Вы являетесь организатором одного из старейших клубов книголюбів «Кобзарь», который был создан четвертым в нашей стране. И на протяжении более 16 лет бесменно руководите его работой. Из года в год проявляли немало личной инициативы, продолжая усовершенствовать формы проведения заседаний клуба, свыше 150 которых проведены с Вашим личным участием, по широкой пропаганде произведений классиков марксизма-ленинизма, русской, украинской, советской и зарубежной литературы. Постоянно являетесь организатором интересных выставок книг из личных собраний книголюбів, создания каталогов, и в первую очередь своим непосредственным активным участием снискали большой авторитет и уважение среди библиолюбів и книголюбів города Херсона и других городов нашей страны...»* (12.08.1983) [10, арк. 19]. М. А. Ємельянов нагороджений значком «Активист Общества книголюбів» (1976) [10, арк. 58], почесною грамотою

Центрального правління Всесоюзного товариства любителів книги «...и в связи с 20-летием Херсонского клуба книголюбов «Кобзарь» від 01.12.1986 [10, арк. 25].

З 1972 по 1990 роки М. А. Ємельянов обіймав посаду завідуючого партійним архівом Херсонського обкому КПУ. Проводив активну науково-методичну та видавничу роботу, займався громадською, культурно-просвітницькою діяльністю. Він є автором і укладачем ряду книг, виданих у 1970-1980 роках партархівом Херсонського обкому КПУ і державним архівом області.

Робота М. А. Ємельянова на посаді завідуючого партархіву обкому КПУ неодноразово позитивно відмічалась Інститутом історії партії при ЦК КПУ – установою, яка у радянські часи посідала важливе місце у визначенні пріоритетних напрямків розвитку радянської історіографії та архівної справи в Україні. У вітальній адресі директора інституту В. І. Юрчука від 12.08.1983 з нагоди 60-річчя фондоутворювача зазначено: *«Вас знают и ценят в Институте как опытного партийного работника, умелого пропагандиста, активного участника Великой Отечественной войны. Своим многолетним трудом в партийном архиве Херсонского обкома Компартии Украины Вы внесли заметный вклад в дело собирания, хранения и научной разработки документальных богатств нашей партии»* [10, арк. 15]. За трудові успіхи в галузі партійної архівної справи та активну участь у суспільній праці М. А. Ємельянов відзначений почесною грамотою Інституту [10, арк. 21]. Наказом по Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Головному архівному управлінню при Раді Міністрів СРСР № 103 від 23.12.1986 М. А. Ємельянова нагороджено нагрудним знаком «Відмінних архівної справи» [10, арк. 23].

Протягом тривалого часу М. А. Ємельянов був спочатку секретарем, потім головою Херсонського обласного відділення товариства Радянсько-Угорської дружби. За активну участь у роботі відділення його нагороджено грамотою Союзу радянських товариств дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами (29.11.1968) [10, арк. 3-4], грамотою від товариства Угорсько-радянської дружби (04.04.1970) [10, арк. 6], знаком золотого вінка товариства угорсько-радянської дружби (1982) [10, арк. 59-60].

Після виходу на пенсію у 1990 році громадська діяльність М. А. Ємельянова не припиняється, він проводить краєзнавчі дослідження, публікує статті та нариси у місцевій пресі. М. А. Ємельянов є автором спогадів, у яких відображається історія культурного життя нашого краю у 1960-1990-х роках [4].

У їх числі шість історичних нарисів (2005-2008), понад 45 статей (1964-2010), чотири хроніки з життя Херсонського клубу любителів книги «Кобзар» (1976, 1987, 1997, 2002) та чотири каталоги виставок (1965, 1967, 1995) [9].

На сьогодні М. А. Ємельянов – член Херсонської обласної ради ветеранів. Він нагороджений 5 орденами: орденом Вітчизняної війни I та II ступеню, орденом Червоної Зірки, орденом Слави III ступеню, орденом «За мужність», 15 медалями.

За активну громадську діяльність він відзначений почесними грамотами президії обласної ради ветеранів (1998, 2002, 2003, 2008) [10, арк. 27], облдержадміністрації (2002, 2003, 2005) [10, арк. 30, 31], Херсонської облради (2005, 2007, 2008), ЦК КПУ (2003), облкомітету КПУ – (1978 [10, арк. 12], 2008 [10, арк. 50]), ЦК ЛКСМ України (1951, 2004) [10, арк. 44], відзнакою «Почесний ветеран України» (2010) [10, арк. 57].

М. А. Ємельянов є кавалером ордену «За заслуги» III ступеня (указ президента України від 05.05.2008 № 418) [10, арк. 57].

Перше надходження документів М. А. Ємельянова відбулося у 2004 році і складалося з автобіографії, статей та рецензій, опублікованих у газетах і журналах, доповідей, сценаріїв, пам'яток, брошури. Біографічні матеріали представлені рукописами спогадів: «Тридцать лет и три года» – про Херсонський міський клуб любителів книги «Кобзар», «Книга в моей жизни» – про колекціонерську діяльність, численними публікаціями у газетах і журналах про роботу М. А. Ємельянова як голови Херсонського міського клубу любителів книги «Кобзар», його виставкову та колекціонерську діяльність, а також груповими та індивідуальними фотографіями фондоутворювача, його співробітників, родини.

Наступне надходження відбулося у 2006 році. Суттєво збагатився розділ творчих матеріалів, до якого увійшли історичні нариси фондоутворювача «Книга в моей жизни (воспоминания)» та «Незабываемые встречи. Воспоминания о Г. В. Курнакове», опубліковані в 2005 та 2006 роках. До матеріалів громадської діяльності надійшли нові документи про участь М. А. Ємельянова у роботі товариства радянсько-угорської дружби, у заходах до 60-річчя Перемоги за 2005-2006 рр. [11, арк. 54-59]. У 2005-2006 роках у херсонській пресі з'явився ряд статей про М. А. Ємельянова і рецензії на його книги, які також були включені в опис [12, арк. 60].

2006 року М. А. Ємельянов передав документи Ніни Миколаївни Чижиченко (Коноваленко) (нар. 20.03.1921), журналістки, педагога, ветерана війни і праці, що надійшли на державне зберігання у складі його документів, як матеріали, зібрані фондоутворювачем.

У 2011 році М. А. Ємельянов особисто передав до держархіву області нові документи, що висвітлюють його активну публіцистичну діяльність впродовж 2005-2010 років та матеріали до біографії, що не увійшли до попередніх описів.

Даний опис продовжують нариси М. А. Ємельянова «Книги в моей жизни (воспоминания)» (Херсон, 2005, 2008 (друге видання), «Судьба коллекционера» (Херсон, 2006), «Незабываемые встречи. Воспоминания о Г. В. Курнакове» (Херсон, 2006), «Г. В. Курнаков – каким он был» (у кн.: «Георгій Курнаков. Матеріали ювілейних читань» (Херсон, 2007), «Херсонский городской клуб книголюбов «Кобзарь». Хроника работы» (1966-2006) (Херсон, 2008), «Огненные годы Херсонщины в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов» (Херсон, 2005, 2010) та ін. Вони представлені рукописами, комп'ютерними верстками із авторською правкою, оригінал-макетами та власне друкованими виданнями.

До розділу «Рукописи» також включено спогади М. А. Ємельянова: «Патриарх краеведов», «Светильник разума», «Гость из Ленинграда» (комп'ютерний набір, 2005 р.), статті, опубліковані в газетах за 2007-2010 рр.: «Вся жизнь – увлечение», «Жизнь в высоком измерении», «Покой ей только снится» та ін.

Листи до М. А. Ємельянова включають копії листів М. А. Ємельянова до Я. І. Бердичевського (Берлін), колекціонера і бібліофіла, О. Г. Ласунського, д.ф.н., голови організації російських бібліофілів, В. В. Манукяна, голови Санкт-Петербурзького клубу любителів мініатюрних видань, вчителів Староюріївської середньої школи Тамбовської області та відповіді на них.

Матеріали про фондоутворювача поповнилися грамотами, дипломами, адресами, які засвідчують державне та громадське визнання заслуг М. А. Ємельянова як архівіста, колекціонера, громадського та культурного діяча.

До складу опису включений бібліографічний покажчик праць М. А. Ємельянова (2008), статті про нього за 2007-2010 рр., в окрему страву сформовані численні статті про нього, написані О. Сак, начальником відділу рідкісних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара.

Принесення у дар місту унікальної колекції, яку М. А. Ємельянов збирав протягом всього життя, є вчинком, що відповідає кращим традиціям меценатства на Півдні України. Особистий внесок М. А. Ємельянова у розвиток культури Херсону дає нам право ставити його ім'я поряд з іменами найвидатнішими меценатів, краєзнавців і патріотів міста.

Джерела та література

1. Цитрон О. Ювілею Олександра Блока // Ленінський прапор. – 1980. – 27 листопада; Сак О. Безцінний дар від широкого серця // Культура і життя. – 2006. – 25 січня, № 3-4; Кузовова Н. М. Документи Херсонського міського клубу любителів книги «Кобзар» у фондах Державного архіву області // Херсонский библиофил. – Херсон, 2007. – Вып. 2. – С. 43-49; Голобородько Ю. К. Вся жизнь – увлечение // Херсонський вісник. – 2008. – 9 жовт. та ін.
2. Державний архів Херсонської області (далі – держархів Херсонської області), ф. Р-4009 Колекція документів краєзнавців Херсонщини, оп. 13 Ємельянов Михайло Андрійович – (нар. 12.08.1923), архівіст, краєзнавець, колекціонер, бібліофіл.
3. Держархів Херсонської області, ф. Р-4092 Колекція документів громадських організацій, створених на території Херсонщини, оп. 1 Херсонський міський клуб любителів книги «Кобзар».
4. Держархів Херсонської області, ф. Р-4009, оп. 13, спр. 19.
5. Там само, спр. 1.
6. Там само, спр. 4.
7. Там само, спр. 8.
8. Там само, спр. 21-23.
9. Среди разноглосья книг...: Библиогр. указ. лит. / Сост. О. В. Лянсберг ; отв. вып. И. В. Замараева. – Херсон, 2008.
10. Держархів Херсонської області, ф. Р-4009, оп. 13, спр. 80.
11. Там само, спр. 54-59.
12. Там само, спр. 60.

І. Ю. Сінкевич

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливою складовою Національного архівного фонду (НАФ) України є фонди особового походження. Їх документи багатоаспектні, а види і форми, на відміну від документів підприємств, установ та організацій, не регламентуються обов'язковими нормами. Документи особового походження – це документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності

Сінкевич І. Ю. – заступник начальника відділу використання інформації документів державного архіву Херсонської області

фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті документи, що відклалися в особистих архівах [1, с. 5]. Вони включають широкий спектр відомостей про життя наших сучасників і попередників, часто містять такі дані про факти і події, які практично неможливо знайти у діловій та службовій документації, несуть суб'єктивну оцінку найважливіших подій суспільно-політичного і соціально-культурного життя народу. Документи особового походження є джерелом для вивчення тих напрямів людської діяльності, де на перший план виступає індивідуальна творчість. Так, завдяки документам письменників, журналістів, митців, розкривається і їх творчість, і життєвий шлях, і відображення ними подій епохи.

Збереження документів підприємств, установ та організацій, їх передача до архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також до центральних, галузевих або обласних державних архівів, регламентується нормативно-правовими актами. В той же час первісні комплекси особових архівних фондів формуються стихійно за ініціативи приватних осіб та є їх власністю. Власників документів умовно поділяють на дві категорії. Перша категорія – особи, діяльність яких має суспільне значення, тож документи, що відклалися у їхньому особистому архіві, відображають як діяльність цієї особи, так і соціум, у якому дана особа знаходиться. Також до цієї категорії відносять очевидців визначних подій, в документах яких ці події знайшли своє відображення. Друга категорія – власники зібраних ними документів, колекцій, що мають історичну цінність. До цієї категорії відносяться, як правило, особи, які володіють документами особового походження на правах спадщини, колекціонери [1, с. 23].

Документи особового походження в основній своїй масі практично недоступні широкому загалу дослідників. Актуалізація їх інформаційного ресурсу пов'язана у першу чергу з передачею первісних комплексів особових архівних фондів на державне зберігання. В основному, фонди особового походження в архівах формуються архівними працівниками завдяки персональній роботі з власниками документів. Існують особливості внесення цих документів до НАФ, особливі умови їх приймання на постійне зберігання, особливості архівного описування, користування та використання архівної інформації. Але першочергове завдання архіву – взяти на облік якомога більше осіб, які мають документи, що можуть бути віднесені до складу НАФ України, встановити із ними зв'язки, визначити обсяг, характер документів, проводити активну роботу з прийому на зберігання документів особового походження.

Історичне значення цих документальних комплексів визначається рівнем творчої і громадської діяльності фондоутворювача. Зрозуміло, що документи найвизначніших діячів науки і культури, політиків та господарників надходять на державне зберігання в центральні архіви України. Так у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається більше тисячі особових фондів українських митців XIX – XX ст.: письменників, перекладачів, літературознавців, мистецтвознавців, художників, архітекторів, режисерів театру і кіно, акторів, композиторів, співаків, бандуристів, етнографів, театрознавців, музикознавців, мовознавців, бібліографів тощо. Їх документи є джерельною базою досліджень з історії вітчизняної літератури, музики, театру, кіно, архітектури, образотворчого мистецтва. У 264-х особових архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського містяться рукописи

наукових та творчих праць, біографічні матеріали, документи службової та громадської діяльності, листування визначних діячів переважно гуманітарних галузей науки і культури України [2, с. 5].

Активну роботу у даному напрямі проводять і обласні державні архіви. Держархів Херсонської області розпочав приймати документи особового походження на держзберігання у 1959 році, а системна робота по комплектуванню держархіву фондами особового походження розпочалась у 1967 році [3, с. 212]. Були сформовані родинні фонди, особові фонди та особові фонди в архівних колекціях.

На сьогодні в держархіві області зберігається шість родинних фондів: ф. 318 Франжолі [4, с. 475-476], ф. Р-1233 Фортуси [4, с. 475], ф. Р-3873 Кривошеїни [4, с. 474], ф. Р-4022 Бучинські [4, с. 473], ф. Р-4044 Голобородьки [4, с. 473-474]. Останнім надійшли на державне зберігання документи фонду родини Фальц-Фейнів (ф. Р-4097).

Представники херсонського роду Франжолі – учасники народницького руху кінця ХІХ ст. Їх особові документи зібрані і зафоновані працівником держархіву області З. С. Орловою. Інформація документів активно використовувалася в історичних працях, краєзнавчих виданнях, у виставковій діяльності та засобах масової інформації.

Зоря Соломонівна Орлова зробила й неоціненний внесок у передачу на зберігання саме до херсонського держархіву документів херсонської за походженням родини Фортус. Прославлена у кінострічках та документальних повістях учасниця громадянських воєн в Україні та Іспанії, радянська розвідниця в роки Другої світової війни Марія Олександрівна Фортус (1900-1980) передала із Москви до Херсона свої особисті документи, рукописи спогадів, нарисів, повістей, фотографії, листування; документи свого репресованого брата – доктора економічних наук Михайла Олександровича Фортуса (Павло Міф) (1901-1938/1939) – учасника громадянської війни, співробітника Комінтерну, видатного китаєзнавця, ректора Комуністичного університету трудящих Сходу імені Й. В. Сталіна; а також документи двоюрідної сестри – Єлизавети Львівни Фаєрман (1888-1962) – політкаторжанки, учасниці революцій 1905-1907 та 1917 років, громадянської війни у Сибіру, наукового співробітника Музею революції (Москва). Інформація документів використовується дослідниками історії революцій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, політичної історії СРСР, Іспанії, Угорщини; у краєзнавчих виданнях, виставковій діяльності та засобах масової інформації.

Фонд родини Кривошеїних об'єднує документи партійного і радянського діяча, учасника Великої Вітчизняної війни Семена Івановича Кривошеїна (1903-1978); його синів – Вілена Семеновича (1929) – директора херсонського суднобудівного заводу «Паллада», лауреата Державних премій СРСР та України; Юрія Семеновича (1939-?) – доктора медичних наук, професора, завідувача кафедри Кримського державного медичного університету імені С. І. Георгієвського, лауреата Державної премії УРСР; інших представників роду. Особливу увагу серед документів фонду треба звернути на спогади С. І. Кривошеїна «З прожитого та пережитого», що відображують майже півстолітню історію нашого міста і країни. Працівниками держархіву публікувалися уривки спогадів С. І. Кривошеїна про дореволюційний Херсон та Херсон у червні-серпні 1941 року [5; 6].

Родинний фонд Бучинських представлений документами херсонських науковців – кандидата економічних наук Людмили Максимівни Бучинської (1932-

1994), її чоловіка – лікаря-судмедексперта Володимира Ілліча Бучинського (1932-1995) та батька – Максима Платоновича Самаря (1905-1969) – агронома-зоотехніка, директора учбово-дослідного господарства № 2 «Червоний агроном» Херсонського сільгоспінституту.

До фонду родини Голобородьків увійшли особисті документи та документи творчої діяльності українського письменника, учасника Великої Вітчизняної війни Юрія Костянтиновича Голобородька (1927-2009) та продовжується надходження документів його дружини – доктора педагогічних наук, професора Євдокії Петрівни Голобородько (1937) та сина – доктора філологічних наук, професора Ярослава Юрійовича Голобородька (1961). Інформація документів використовується у наукових дослідженнях.

Близько трьох тисяч документів склали родинний фонд Фальц-Фейнів. Документи передані на зберігання до державного архіву області видатним представником родини – бароном Едуардом Олександровичем фон Фальц-Фейном (1912) і являють собою цілісний комплекс матеріалів про історію родини Фальц-Фейнів і самого фондоутворювача [7, с. 128; див. також 8]. До фонду окремими групами увійшли документи бабці Едуарда Олександровича – засновниці порту Хорли Софії Богданівни Фальц-Фейн (1835-1919), які висвітлені на архівних читаннях А. І. Шишко; документи дяді Е. О. Фальц-Фейна – засновника заповідника Асканія-Нова Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна (1863-1920) та документи пов'язаного із Фальц-Фейнами роду Скадовських, склад і зміст яких на архівних читаннях проаналізовано І. В. Черноіваненко [див. також 9]. Дев'ятнадцять документів фонду визнано унікальними, 197 справ – особливо цінними [10, с. 105].

У двадцяти шести особових фондах держархіву області представлено документи відомих херсонців: партійних працівників, господарників, науковців, письменників, артистів, художників, фотохудожників, краєзнавців [4, с. 461-472; див. також 3; 7; 10]. Не увійшли до путівника держархіву особові фонди ф. Р-4095 Горностаєв Євген Вікентійович (1914-2004), краєзнавець, колекціонер, почесний громадянин м. Херсон та ф. Р-4098 Кичинський Анатолій Іванович (1950), поет.

У 2010 та 2012 роках у держархіві області сформовано особовий фонд ф. Р-4106 Степанов Микола Дмитрович (1926-2009), член Національної спілки фотохудожників України, голова правління обласного фотоклубу. Основу фонду склали фотороботи самого М. Д. Степанова та шести десятків інших членів обласного фотоклубу. Вагоме місце у фонді зайняли документи виставкової діяльності фотоклубу. Широко представлені каталоги всеукраїнських, всесоюзних і міжнародних фотовернісажів, які відображують розвиток як радянського, так і світового фотомистецтва кінця 1960-х – 1980-х років, місце у ньому херсонських фотомайстрів. Також документи розкривають розвиток обласного фотоклубу за 30 років його існування. Фонд містить і документи загальноукраїнського значення з історії Спілки фотоклубів Української РСР. Це громадське об'єднання було засновано у 1978 році дев'ятнадцятьма фотоклубами України, його документи збережені М. Д. Степановим, тому що саме Миколу Дмитровича у 1979 році було обрано головою всеукраїнського об'єднання фотохудожників, і саме йому довелося витримати основний удар прокуратури та партійних органів за створення «протизаконної», «нелегальної» і т. ін. організації. У фонді представлено листування М. Д. Степанова із визначними фотомитцями СРСР та ін. країн. Важливе місце займають документи, що відображують творчу співпрацю М. Д. Степанова із

Марією Фортус, роль знаменитої землячки у міжнародному визнанні робіт херсонських фотохудожників.

Особові фонди у держархіві області також об'єднані в архівні колекції: ф. 317 Документи народників-херсонців, ф. Р-2999 Документи учасників Великої Вітчизняної війни, ф. Р-3008 та ф. Р-3071 Документи Героїв Соціалістичної Праці, ф. Р-3378 Журналісти і письменники Херсонщини, ф. Р-3726 Документи лікарів, ф. Р-4003 Документи професорсько-викладацького складу навчальних закладів і учителів, ф. Р-4009 Краєзнавці Херсонщини, ф. Р-4015 Громадські діячі Херсонщини, ф. Р-4032 Документи артистів [4, с. 477-487; див. також 3; 7; 10; 11]. Особовий фонд колекціонера, архівіста, краєзнавця, бібліофіла Михайла Андрійовича Ємельянова (1923) у складі колекції краєзнавців (ф. Р-4009, оп. 13) охарактеризовано на архівних читаннях Н. М. Кузововою. Інформація документів активно використовується в наукових дослідженнях, краєзнавчих виданнях, у виставковій діяльності та засобах масової інформації.

Тож робота архівістів по внесенню документів особового походження до Національного архівного фонду України, використання інформації, що в них міститься, організація роботи дослідників із фондами особового походження є важливою складовою роботи держархіву області.

Джерела та література

1. Робота з документами особового походження: Методичний посібник / Держкомархів України ; УНДІАСД. – К., 2008. – 284 с.
2. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Національна академія наук України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2002. – 768 с.
3. Гордійчук Г. М. Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень / Г. М. Гордійчук, Т. А. Кузьменко // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць / Херсонський державний університет. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 212-215.
4. Державний архів Херсонської області: Путівник / Держкомархів України ; Держархів Херсонської області. – К., 2003. – 736 с. – (Архівні зібрання України: Путівники)
5. Кривошеин С. И. Из прожитого и пережитого (Фрагменты) / Упоряд. О. І. Стукалова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць / Херсонський державний педагогічний університет. – Херсон, 2001. – Вип. 6. – С. 63-70.
6. Зі спогадів С. І. Кривошеїна «З прожитого та пережитого» / Упоряд. І. Ю. Сінкевич; О. І. Стукалова // Херсонщина на початку Великої Вітчизняної війни (червень-вересень 1941 р.): Добірка документів / Держархів Херсонської області. – Херсон, 2011. – С. 7-27. – (Бібліотечка архіву. Вип. 14)
7. Кузовова Н. Из фондів особового походження / Н. М. Кузовова // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12): Архів і людина. – С. 128-136.
8. Кузовова Н. Лідія Фальц-Фейн-Набокова-Пейкер / Н. М. Кузовова // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2007. – № 1 (13): Архівалії Херсонщини. – С. 82-88.
9. Кузовова Н. М. Документи Скадовських в родинному фонді Фальц-Фейнів у державному архіві Херсонської області / Н. М. Кузовова // Наукові записки Херсонського обласного краєзнавчого музею. – Херсон, 2010. – С. 141-150.
10. Кузовова Н. Из фондів особового походження / Н. М. Кузовова // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2007. – № 1 (13): Архівалії Херсонщини. – С. 105-106.

11. Сінкевич І. Ю. Особовий фонд Августа Вірліча в ДАХО як джерело вивчення творчої діяльності краєзнавця-аматора / І. Ю. Сінкевич, Л. В. Любак // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць / Херсонський державний університет. – Херсон, 2005. – Вип. 19. – С. 211-217.

М. І. Степаненко'

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
ХЕРСОНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКИ РОБІТНИКІВ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ
в 20-х роках ХХ ст.**

Серед громадських організацій чільне місце, і перш за все за масовістю, займають профспілки. Вони зайняті питаннями, які стосуються різних сторін життя: економічного, соціального, культурного, і спрямовані на поліпшення праці, побуту, відпочинку людей.

Проблема культурно-освітньої і виховної діяльності радянських профспілок активно розроблялась у вітчизняній історіографії. Дослідники історії профспілкового руху приділяли увагу вивченню участі професійних спілок у ліквідації неписьменності, допомозі шкільним закладам, організації системи професійно-технічної освіти, діяльності клубів, організації профспілкової преси, фізкультурній роботі тощо.

Сучасна наукова розробка питань профспілок у радянській системі на засадах нових підходів знайшла своє відображення в роботах: В. К. Молоткіної [1], В. Ф. Цвих [2], О. М. Мовчан [3; 4], де піднімалися питання ролі профспілок у компартійно-радянській системі влади, соціального забезпечення робітників, їх діяльності у культурно-освітній сфері. Ці праці розглядають загальні процеси профспілкового життя України в 20-х роках ХХ ст. Саме тому нами обрана регіональна проблематика, яка потребує більш детального дослідження.

Морський і річковий транспорт був і сьогодні залишається важливою складовою всієї економіки країни, його ефективне функціонування є необхідною умовою стабілізації економіки, розвитку зовнішньоекономічної сфери діяльності, забезпечення національної безпеки країни. Цікавість до теми дослідження обумовлена різноманітністю і складністю профспілкової роботи серед робітників водного транспорту, більшість яких становили моряки. Однією із складових роботи профспілок робітників водного транспорту була культурно-освітня та виховна робота серед працівників водного транспорту. Автором зроблено спробу проаналізувати її зміст, значення та результати.

Профспілкова організація робітників водного транспорту («Водтран») діяла у Херсоні з 1920 року. Проведенням культурно-освітньої роботи серед обслуговуючих членів союзу відав Херсонський культвідділ союзу робітників водного транспорту [5, арк. 1].

За угодою, укладеною між Південбюро ВЦРПС (Всесоюзний центр радянських профспілок) та політосвітнім відділом Наркомату освіти 16 грудня

1921 р., діяльність культвідділів профспілок спрямовувалась на проведення освітньої роботи Наркомосу та організаційне й ідеологічне зміцнення державного апарату. Діяльність культвідділів мала підпорядковуватися контролю агітпропів (агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів), що здійснювався через політосвіти (політично-освітні відділи Наркомату освіти), яким належало визначати загальну лінію культроботи профспілок. Виконавчими органами політосвіт та агітпропів при культвідділах та культкомісіях профспілок стали профагітпропи (відділи агітаційно-пропагандистської роботи) [6, с. 210].

Здійснення партійно-державного контролю за культурно-масовою роботою профспілок забезпечували централістичні засади організації та діяльності культвідділів професійних спілок, що заперечували виборність культпрацівників та колегіальність у роботі культвідділів.

Однак до другої половини 20-х років створення культвідділів професійних спілок не було завершене. Крім того, в першій половині 20-х років нечисленні культвідділи, як правило, не погоджували свою діяльність з політосвітами. Намагаючись вийти з-під ідеологічного контролю там, де він існував, професійні працівники розгорнули у 1924 році дискусію про необхідність розмежування культурно-освітньої роботи професійних спілок і Наркомосу [4, с. 52].

За статутом професійних спілок культвідділи організаційно підпорядковувалися фабзавкомам, однак ідеологізація їх роботи могла здійснитися лише під контролем партійних органів [7, арк. 3]. Якщо в добу «воєнного комунізму» він втілювався безпосередньо через агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У, то з переходом до НЕПу – із залученням державних органів.

Перші кроки на шляху до підпорядкування культурно-освітньої діяльності професійних спілок під контроль державних органів зробила II Всеукраїнська нарада культвідділів професійних спілок, що відбулася в червні 1921 року. Її учасники підтримали проект резолюції комуністичної фракції, яка містила пункти про утворення єдиного керівного політико-освітнього центру в республіці у складі Наркомату освіти УСРР (Головполітосвіти) та про «персональні гарантії» посилення політичних моментів у культурній роботі професійних спілок. Незважаючи на численні інструкції вищих партійних, державних і профспілкових органів щодо організації роботи культвідділів та культкомісій, вони не виконувалися.

Херсонський культвідділ союзу робітників водного транспорту в основі своєї діяльності керувався рішеннями Райз'їзду, вказівками вищих союзних інстанцій, а також постановами Пленумів Райкомвода.

Фінансування культроботи здійснювалося за рахунок відрахування із членських внесків, від проведених концертів і спектаклів, трансляції кіно, яке було розраховано на можливість відвідування не тільки членів союзу, але й їх сімей [8, арк. 21].

Основними напрямками діяльності профспілкових організацій, що підтримувалися державою і більшовицькою партією, в умовах НЕПу були: ліквідація неписьменності, антирелігійна, виробнича пропаганда, поширення елементарних технічних знань, основ «політграмоти», культурно-масова робота, робота з жінками і «шефство міста над селом». Хоча методи і форми культурно-освітньої роботи в містах відрізнялися від методів і форм роботи в селах, але громадські організації, профспілки повинні були стати інструментом просвітницько-пропагандистської обробки широких верств населення, особливо молоді, яка

займала особливе місце в громадському житті. Від них вимагали як виховання молоді в дусі комуністичних ідей, так і контроль за їх дозвіллям.

У Херсоні профспілкова організація робітників водного транспорту у проведенні культурно-просвітницької роботи не мало значення відводила організації клубної роботи, створення різноманітної системи гурткової роботи, активне залучення молоді в культроботу, залучення найменшого складу союзу – жіноцтва до профспілкової роботи, ліквідація неписьменності та організація культроботи на суднах.

Важливе місце у проведенні культурно-освітньої роботи відводилось профспілковим клубам. В перші роки радянської влади клуби перебували під безпосереднім керівництвом політосвіт, які перетворювалися з добровільних об'єднань робітників за інтересами на державні політосвітні заклади. Насаджувані політосвітами примусовість та ідеологізація відвертали робітників від клубів, які безлюдніли. Як зауважував голова культвідділу ВУРПС (Всеукраїнська рада профспілок) М. Рабічев *«державна сама, безпосередньо через свої органи ... не могла близько підійти до робітничої маси в її побуті»*, оскільки *«організувати дозвілля робітничої маси, керувати ним ... може тільки той, хто робітничу масу добре знає, ... кого сама маса добре знає, до кого вона звикла, як до керівника, звертатися по всіх питаннях праці та побуту»* [9, с. 59].

У 1923 році клубні установи передавались у відання професійних спілок. Намагаючись повернути робітників до клубів, ВУРПС заявила про перебудову клубної роботи на демократичних засадах. Організацією клубної роботи захопилися професійні спілки. Культвідділи самостійно розробляли програму й методику клубної роботи. Профспілкові клуби в проведенні культурно-освітньої роботи застосовували різні методи діяльності, які виражалися в організації гурткової та художньо-масової роботи.

Чільне місце у проведенні культурно-освітньої роботи посідала гурткова робота. В її основу був покладений принцип добровільності та зацікавленості. Саме в ній можна було виявити індивідуальні здібності, інтелектуальний потенціал, особистісні якості. Гуртки мали розвиваючо-пізнавальну, навчальну, індивідуальну спрямованість. Їх завдання полягали у поглибленні та розширенні знань робітників, опануванні навичок самостійної роботи, допомозі молодому поколінню робітників.

Гурткову роботу серед членів Херсонської профспілки робітників водного транспорту в 1924 році демонструє таблиця 1.

Таблиця 1.

Гурткова робота серед членів Херсонської профспілки робітників водного транспорту в 1924 р. [10, арк. 348]

<i>Вид гуртка</i>	<i>Кількість учасників</i>	<i>Кількість проведених занять</i>
профспілкова школа	40	1
літературний	100	4
драматичний	–	заняття проходили тричі на тиждень
школа лікбезу	15	заняття проходили тричі на тиждень
4 школи політосвіти	200	4
2 Ленінських гуртка	30	1
школи викройки і шиття	50	–

Тобто систематично працювали школи лікбезу з огляду на вимоги часу щодо ліквідації неграмотності та літературний, як вияв та засіб підвищення загальноосвітнього рівня. Однак наймасовішими були школи політосвіти, як механізми ідеологічного впливу, та драматичний гурток, як ініціатива самих робітників.

Діяльність гуртків спрямовувалась на активізацію робітничого середовища. Головною формою ідеологічного виховання залишалось слухання соціально-економічного мінімуму з політичної економії, історичного матеріалізму, історії революційного руху, суспільствознавства, які мали підняти політичну свідомість і знання. Через лекції та інші форми навчання не кожен робітник мав змогу оцінити реальний стан речей, тому через ідеологічні міркування діяли гуртки політосвіти, гуртки ленінізму.

Незважаючи на ідеологічне спрямування діяльності деяких гуртків, робітники сфери водного транспорту отримували можливість займатись й улюбленими справами, розглядаючи інші гуртки, як хобі присвячуючи їм значну частину свого часу. У 1926-1927 роках сфера діяльності гурткової роботи розширюється. В цілому охоплення робітників водного транспорту гуртками демонструє таблиця 2.

Таблиця 2.

**Охоплення робітників водного транспорту гуртками
в 1926-1927 рр. [8, арк. 22а]**

<i>Вид гуртка</i>	<i>Кількість гуртків</i>	<i>Кількість учасників</i>	<i>Кількість проведених занять</i>
профспілкова школа	6	121	37
політосвіти	16	187	59
радіолюбителів	2	16	1 заняття на день
загальноосвітні	2	17	15
хоровий	1	5	3
мистецтво стрільби	3	50	2 заняття на тиждень
драматичний	2	35	1
фізкультурний	14	253	2 заняття на тиждень
лікбез	11	60	2 заняття на тиждень

Отже, за даний період спостерігається розширення сфери гурткової роботи. Найбільшою популярністю користувалися гуртки фізичної культури, яких нараховувалося 14, тобто $\frac{1}{4}$ від загальної кількості. Гурток політосвіти продовжував залишатися масовим за своїм характером, але охоплював в своєму членстві лише партійний склад союзу. При цьому робота його набула системного характеру, що є свідченням партійно-державного контролю щодо кадрового складу компартійної номенклатури. Кількість учасників лікбезу при їх сталій роботі збільшилась у 4 рази, що свідчить про те, що проблема ліквідації неграмотності залишилась нагальною. Масовими та систематично працюючими були профспілкові школи.

Стало працювали нові різновиди гуртків, такі як радіолюбителів та мистецтва стрільби. Перші задовольняли навчальні запити робітників, особливо були потрібні працівникам водного транспорту для поліпшення комунікативних можливостей, а другі для збільшення спортивних можливостей та при необхідності захисту соціалістичних досягнень, а при можливості поширення соціалістичних ідей за рахунок реалізації ідей перманентної революції.

Таким чином, метою створення гуртків стало залучення робітничої маси до діяльності профспілкового союзу. Херсонський культвідділ робітників водного транспорту намагався через діяльність гуртків створити в клубі атмосферу справжньої робітничої громадськості, перетворити клуб на місце організації робітничого дозвілля, всебічного задоволення його потреб у відпочинку, розвагах та здійснення самоосвіти, а разом з тим визначати вектор цих процесів та здійснювати контроль над ними.

У проведенні культурно-освітньої роботи профспілкові клуби значне місце відводили організації художньо-масової роботи. У Херсоні серед робітників водного транспорту в період з 1 січня по 1 листопада 1927 року простежується різноманітність проведених заходів масової роботи. Активно організовувались заходи в культурно-художній сфері. За даний період було проведено 83 спектаклі, 62 концерти, продемонстровано 49 фільмів [8, арк. 22а].

У 20-х роках ХХ ст. виник новий тип народного театру самодіяльності – «живі газети». Нова форма масової роботи знайшла зацікавлення і серед робітників водного транспорту. Учасниками «живої газети» ставали самі робітники, які організовували показ вистав, інтерпретуючи події внутрішнього життя союзу.

Менш популярними при організації культурно-масової роботи були сімейні вечори та вечори спогадів. Показові товариські суди, вечори запитань та відповідей відбувалися у напівпустих залах [8, арк. 22].

Переважаючим у масовій роботі клубних установ стали культурно-розважальні заходи. Їх частка з початку до кінця 20-х років значно збільшилася. Клуби почали перетворюватися на центри культурного дозвілля трудящих. У них урочисто відзначалися нові радянські свята, пам'ятні дати, проводилися концерти й перегляди кінофільмів.

Херсонський культвідділ союзу робітників водного транспорту в формах масової роботи велику увагу приділяв здоровому відпочинку та розвагам: грі в доміно, стрілянню в тирі, грі на струнних інструментах. У клубах організовувалися спектаклі, концерти, кіносеанси, організовувалися вечори спогадів, товариські бесіди у кімнатах відпочинку. На культбазі одним із видів інтелектуального відпочинку, який особливо захоплював членів союзу, стало радіо.

Основні рішення і вказівки вищих союзних інстанцій щодо запобігання ізоляції молоді від загальносоюзної роботи були виконаними профспілковою організацією працівників водного транспорту. В активну союзну роботу було втягнуто до 20 % молоді. Особливе місце відводилось залученню молоді до культурної роботи. Обслуговування культурних потреб молоді виявлялось, головним чином, у їх участі в гуртковій роботі клубів. Про участь молоді в клубній роботі у 1926-1927 роках свідчать наступні дані: загальна кількість членів клубу у 1926 р. – 858, з них молоді до 23 років – 375 членів, що становить 43,7 %; загальна кількість членів клубу у 1927 р. – 642, з них молоді до 23 років – 170 членів, що становить 26,4 % [8, арк. 13].

Таким чином, спостерігається зниження участі молоді в гуртковій роботі клубу на 1,6 р. Але показник 1927 року є реальним у порівнянні з більш формальним показником 1926 року, який не завжди враховував фактичну активну участь молоді, а не лише їх номінальне членство.

Значна частина молоді цікавилася фізкультурою. Із п'яти секцій фізкультури всього членів в них 113, з яких молоді до 23 років – 92 члена (81,4 %). Одним із недоліків в клубній роботі відзначалося слабе залучення молоді у виробничі гуртки, так як більшість із них працювало в фізкультурі і художніх гуртках (драматичних і музичних) [8, арк. 14].

Нагальною залишалася проблема взаємовідносин між кваліфікованими робітниками і молоддю, зокрема питання трудової дисципліни та можливості досвідченому поколінню впливати на молодих людей, які лише почали свій процес інтеграції до виробничої сфери. Це питання, навіть, розглядалось на конференції працівників водного транспорту, і було вирішено, в першу чергу враховувати психологію молодих працівників та шукати механізми щодо виховання молоді, у тому числі потрібно встановити постійний комунікативний зв'язок з молодими працівниками. Такі форми взаємодії та взаємовпливу дадуть можливість підготувати кваліфікованих водників [10, арк. 446].

Отже, профспілки в своїй роботі значне місце відводили роботі з молоддю, вбачаючи у них майбутнє у розвитку водного транспорту.

Профспілкові організації через систему апарату ВЦРПС здійснювали організаційне керівництво робітничою масою. Підпадаючи під подвійний нагляд партійних і державних органів, професійні спілки разом з тим самі виступали знаряддям контролю. У практичній діяльності профспілки були зорієнтовані на формування громадської думки навколо соціально-політичних заходів влади й мобілізації населення на виконання державних завдань. З другої половини 1920-х років практична діяльність громадських організацій усе більше підпорядковується керівним вказівкам зверху, пов'язується із завданнями соціалістичного будівництва. Підсумовуючи результати дослідження культурно-освітньої та виховної діяльності Херсонського культвідділу союзу робітників водного транспорт, слід зазначити, що до кінця 20-х років союз у своїй діяльності досяг значних успіхів. Це виражалося в організації клубної роботи, створенні різноманітної системи гурткової роботи, активному залученні молоді та жіноцтва в цю сферу діяльності. І найголовніше досягнення – це перетворення клубів на місця відпочинку, створення центрів культурного дозвілля трудящих.

Джерела та література

1. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 18 с.
2. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: автореф. дис. ... д-ра пол. наук: 23.00.02. – К., 2004. – 40 с.
3. Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 277 с.
4. Мовчан О. М. Чи були профспілки 20-х «школами комунізму?» // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 48-94.

5. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-607 Херсонська повітова рада профспілок (1919-1924 рр.), оп. 1, спр. 460 Переписка с уездным отделением профсоюза водного транспорта о работе культурно-просветительной комиссии. – Арк. 1-18.
6. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / В. А. Сологуб, А. А. Александров, Ю. В. Бабко та ін. – К. : Политиздат України, 1983. – 666 с.
7. ДАХО, ф. Р-698 Херсонський відділ профспілки працівників морського, річкового і торговельного флоту (1917-1921 рр.), оп. 1, спр. 12 Уставы профессиональных союзов рабочих водного транспорта (1917-1921 гг.). – Арк. 1-7.
8. ДАХО, ф. Р-608 Херсонська окружна рада профспілок (1923-1930 рр.), оп. 1, спр. 172 Отчет о работе районного комитета профсоюза работников водного транспорта (1926-1926 гг.). – Арк. 1-49.
9. Рабичев Н. Больные вопросы клубной работы союзов // Вестник профессионального движения Украины. – 1925. – № 23. – С. 59-61.
10. ДАХО, ф. Р-608, оп. 1, спр. 61 Дело о деятельности окружного отделения профсоюза работников водного транспорта «Водтран» (1924-1925 гг.). – Арк. 1-629.

Г. В. Цибуленко

**ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ
(за матеріалами фонду Р-1520 Сільські управи Херсонщини)**

Важливим компонентом вивчення історії часів Другої світової війни є, на нашу думку, два ключових завдання. По-перше, широке залучення нових джерел, в яких відкриваються невідомі сторінки історії України. І в цьому напрямку останнім часом зроблено значні кроки вперед у дослідженнях А. В. Фоміна, С. І. Власенко, Л. А. Ковальської та І. М. Спудак [1] тощо. В той же час не можна не констатувати, що головний масив джерел у цих дослідженнях це, як правило, документи, що зосереджені у фондах центральних архівів, що репрезентували центральні структури: рейхскомісаріат «Україна», штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей, німецьку групу армій «Південь». Також використовувалися фонди регіональних управлінь генеральних округів, де зібрано узагальнюючі матеріали, директивні рішення, звіти крупних посадовців і військових та загально-статистичну інформацію. Нечисельний матеріал низових управлінських структур та органів самоврядування в означених дослідженнях репрезентував окремі регіони України.

По-друге, потрібно активізувати дослідження саме документів, що відбивають життя і діяльність низових управлінських структур та органів самоврядування, що в сучасних дослідженнях, більшою мірою, нечисельні або носять ілюстративний характер.

Виходячи з того, що формування системи нового порядку мала декілька рівнів реалізації, де у вищому і середньому вироблялися доктрини і стратегії та формувалися засади і принципи організації цього порядку, а в нижньому

здійснювалося його втілення в реальне життя, ми вважаємо, що саме останній рівень становить найвищу цінність. Ця цінність визначається тими характеристиками, що мала низова ланка організації влади через свою наближеність до населення, через необхідність реагування на виклики окупованого простору, через наявність в ній зони контакту і взаємодії представників окупаційної влади і місцевого населення, починаючи від активних колаборантів і закінчуючи пасивними пересічними виконавцями.

Матеріали фонду «Сільські управи Херсонщини» надають можливість здійснити історичну розвідку того, як реалізовувалися принципи «нового порядку», як положення ідеологічної доктрини, загальні політичні засади та господарські ініціативи реалізовувалися в умовах прямого контакту з населенням, як вони виявляли себе в умовах реального життя на місцях.

У фонді зібрано матеріали, що репрезентують сучасну територію Херсонської області, простір якої в означений період входив до складу двох генеральних округів (областей) [2]. Правобережна Херсонщина перебувала під юрисдикцією генерального округу «Миколаїв» і складалася з округів «Херсон» та «Олександрштадт» (Велика Олександрівка – перейменована за дозволом Рейхскомісара України з 1 травня 1942 р. [3, арк. 90]). Лівобережна Херсонщина перебувала під юрисдикцією генерального округу «Крим» (пізніше підокруг «Таврія» із центром у Мелітополі) і складалася з округів «Генічеськ», «Каховка» та «Олешки» (суч. Цюрупинськ).

Умови життя селянства Херсонщини регламентувалися низкою заходів органів влади. Ми пропонуємо розглянути окремі епізоди періоду окупації, в яких розкриваються реалії життя населення.

Важливою сферою діяльності органів управління стало налагодження виробничого процесу, важливим елементом якого була трудова повинність. Для ефективнішого виконання трудової повинності окупаційна влада запроваджувала власну організацію праці селянства Херсонщини. Для виправдання «нового порядку» було запропоновано ідеологічне підґрунтя. У зверненні до «Сільських старост і голів колгоспів» наголошувалося, що *«...протягом 12-13 років існування колгоспів вся земельна територія, засоби виробництва й інші матеріальні цінності зведені і прилаштовані для ведення укрупненого машинізованого господарства, при якому були великі можливості для окремих осіб і груп байдикувати і жити з привілеями за рахунок сумлінних трударів, які отримували за свою працю обмежену можливість напівголодного існування, що в результаті отруїло у них любов до праці і позбавило його приватної господарської ініціативи»*. А тому керівництво Голопристанської районної управи, констатує, що *«...переможна Німецька армія вигнала з української землі ненависних більшовиків...»*, заявляла, що ця армія завоювала нам *«право на реорганізацію нашого сільського господарства і ліквідацію колгоспів»* [4, арк. 29].

Усвідомлюючи, що реорганізація колгоспів на ґрунті нових законів потребує довготривалого періоду на підготовчі роботи, керівництво районних управ планувало проведення весняної посівної кампанії 1942 р. спільними силами усього сільського населення з високим рівнем усвідомлення важливості завдання. З метою максимального засвоєння площ посівами постала потреба внесення зміни в організацію загальної праці. За розпорядженням Олешківського окружного коменданта Липке (Олешківський, Голопристанський і Скадовський райони)

передбачалося: 1) Проведення польових робіт з ранку і до пізнього вечора у будні, вихідні та святкові дні; 2) Створення таборів у полі для забезпечення цілодобового перебування на місці робіт, без відлучок додому; 3) Організація в полі громадського харчування; 4) Створення бригад, поділених на упряжки, за якими закріплювалася тяглова сила й інвентар, і до кожної бригади, упряжки та окремого робітника доводилося конкретне планове завдання; 5) Підбір для організації польових робіт кращих господарів; 8) Проведення щоденного обліку виконаних робіт за кількісними й якісними показниками з можливістю підведення підсумків по закінченню робіт по кожному учаснику посівної кампанії; 9) Запровадження з метою заохочення особам, які продемонстрували високе виконання посівної програми і гарний догляд тягової сили, відповідні премії і першочергове зарахування на отримання прав щодо самостійного господарювання [4, арк. 26,29,39]. Усвідомлюючи, що *«...всякі недільні дні та свята піднімають працездатність кожної людини»*, окупаційна влада наголошувала на тому, що для подолання *«...викликаного советами лиха...», «...окремі особи мусять вміти відмовитися»* від цього і *«кожен день будуть працювати з ранку до вечора»*. Єдині свята, які гарантувалися у 1942 р. як вихідні були: Новий рік – 1 січня, Пасха – 5-6 квітня, Свято праці – 1 травня, Трійця – 24-25 травня, Різдво – 25-26 грудня [3, арк. 122].

Прагнучи максимально досягти найвищого рівня працездатності населення на підставі Постанови німецького керівництва про новий земельний лад, про збільшення присадибної землі Районні управи зобов'язували сільські управи якнайбільше приділяти цьому уваги і добиватися такого стану, щоб все працездатне населення було зайняте працею на полі та в садибах, щоб надалі цілком позбутися безтурботного марнування часу та гулянок по вулицях у робочій час. Наголошувалося, що *«...село повинно жити напруженою, діловою працею»* [4, арк. 37]. Робочий режим 9-тигодинних сільськогосподарських робіт у громадських господарствах для людей і тягової сили встановлювався наступний: початок роботи з 5 години ранку до 11 години дня (з відпочинком з 8.30 до 9 год.), потім з 11 години до 13.00 обідня перерва, з 13.00 до 16.30 продовження роботи [5, арк. 50]. На території встановлювався Берлінський час, для чого стрілки потрібно було перевести на 1 годину назад [6, арк. 194]

Новий трудовий режим передбачав і взяття на облік уже з жовтня 1941 р. молоді віком від 14 до 20 років для притягнення її до обов'язкової трудової повинності, крім тої її частини, яка вже працювала в колгоспах, установах і на підприємствах. Незадіяну у сільськогосподарському виробництві та на підприємствах молодь передбачалося використовувати на ремонті шляхів, приведенні місцевості у належний стан, прибиранні тощо. Передбачалося створення окремо чоловічих і жіночих бригад по 20-30 осіб. Робота, яку вони повинні були виконувати, вважалася громадською, тобто для блага народу, і не підлягала оплаті. Робочий час для молодіжних бригад становив на день 4 години. Початок і кінець робіт визначався рішенням управ у кожному населеному пункті [4, арк. 56,81].

Приділяючи педантичну увагу до організації роботи і звітності, німецьке керівництво і районні управи ретельно стежили за співпрацею сільських громад з військовими частинами. Така ситуація була викликана безсумнівним пріоритетом військових окупаційних сил, з одного боку, та прагненням максимально стимулювати активну роботу селян, що мало для харчового забезпечення Вермахту і

Німеччини, з іншого боку, не менше значення. Саме тому протягом 1942 р. було проведено облік вилученого майна громадських господарств (інвентар, коні, худоба і т.п.) військовими частинами, яке було визначено як складова обов'язкових держпоставок [5, арк. 11]. Роботи для військових частин здійснювалися за чіткими тарифами. Робочий день пари коней коштував 29 крб., а робітника – 8 крб. [7, арк. 39]. У зв'язку з масовим залученням людей і тяглової сили на виконання робіт для військових частин Скадовська райуправа 5 лютого 1943 р. усім сільським управам запропонувала налагодити чіткий облік таких робіт із вказуванням дати, замовника, кількості задіяних коней та підвод, маршрут перевезення, назва і вага вантажу. Це робилося для того, щоб надавати повідомлення про витрати людино- і конеднів для частин, які не оплатили виконані роботи [8, арк. 213,216].

Проте, найбільші проблеми виникали у стосунках з румунськими частинами. Вже з грудня 1941 р. окружні коменданти вимагали доповідати про порушення румунськими військовими частинами: вимагання поставок харчів, худоби без відповідних дозволів органів влади, конфіскація коней [4, арк. 106,166]. Обсяги таких конфіскацій були досить значними. Але запропонована у липні 1943 р. форма вирішення проблеми шляхом витребування усіх збитків, завданих румунськими військовими частинами під час їх виведення через німецьку місію в Румунії. Для цього було необхідно надати до райуправи клопотання про відшкодування збитків, квитанції та свідчення постраждалих [8, арк. 38].

У той же час архівні матеріали містять значний обсяг інформації про роботу органів управління щодо захисту сімей, члени яких виїхали до Німеччини. Так, в Олександршадтському окрузі почалося розкрадання *«майнових цінностей (меблі, посуд тощо) та худоби і птиці тих, хто відбуває трудову повинність у Німеччині»*. Окружний комісар 31 липня 1943 р. надав розпорядження сільським старостам про забезпечення зберігання майна, худоби, птиці й врожаю з присадибних та орендних ділянок остарбайтерів, для чого воно приймалося по опису на облік до громади. Відповідальність за його збереження покладалося на старост сільських управ і громади. У розпорядженні наголошувалося, що ці дії спрямовані на те, щоб *«...ті, хто відбуває трудову повинність, повинні бути переконані, що після повернення з Німеччині вони отримують своє майно у цілісності»* [15, арк. 55]. Крім цього всі сім'ї *«тих осіб, які від'їхали добровільно на заробітки до Німеччини»*, бралися на облік для отримання грошової допомоги в сільських управах [9, арк. 71; 10, арк. 32-33]. За спеціальною формою підлягали обліку усі, хто перебував на утриманні з обов'язковим виділенням старих і дітей до 16 років та осіб, які мають довідки про неприцездатність і право на отримання допомоги. Обов'язковою вимогою було вказування у формі по обліку національності [7, арк. 152]. Також сім'ї остарбайтерів, в першу чергу, забезпечувалися кормами і пальним [11, арк. 11].

Не менш важливою сферою діяльності окупаційного режиму стала організація оподаткування населення. Прагнучи максимально виставити себе як режим, для якого головна мета це піклування про людей, органи управління декларували, що *«...стягнення податків з населення має на меті відкриття безплатного навчання в школах, відновлення лікарень, утримання старостату та інші потреби району»*. З цього приводу старостам наказувалося проводити роз'яснювальну роботу серед населення, щоб податки збиралися в строк. Строки сплати податків чітко регламентувалися. Навіть не оминув оподаткування і період кінця 1941 р., коли в умовах бойових дій відбулося поглинення Херсонщини. Податком обкладалися

громадяни – чоловіки від 18 до 60 років і жінки від 18 до 50 років, а також і ті, яким в податковому році виповнювалося 18 років (податок за 1941 р. становив 30 крб.). Сільгосподаток брався з громадських господарств у розмірі 3 % з валового прибутку. Податок з підприємств кустарних та промислових (млини, молочні пункти тощо) – 2 % з валового прибутку. Податок з індивідуального селянського господарства (подвірний податок), за інструкцією, вираховувався з площі садиби, кількості корів, коней, човнів рибальських та транспортних. Від загальної суми оподаткування окремою статтею у звітних документах вказувалися суми, що звільнялися від податку [4, арк. 25]. Податок на зарплату службовців і робітників бюджетних і госпрозрахункових організацій становив 5 % і сплачувався установою [12, арк. 31].

Було визначено категорії населення, що звільнялися від подвірного податку: інваліди, громадяни старші 60 років, вдови або дружини мобілізованих до лав Червоної Армії за умови відсутності працездатних осіб, а також за відсутності корів, саду чи винограднику, а також особи, які обкладалися окремим податком у 135 крб. [4, арк. 52].

Педантичність німців була настільки високою, що вводилися досить екзотичні податки для населення. Так, взявши на облік всі велосипеди, нова влада обклала їх податком [4, арк. 120; 9, арк. 31]. Було запроваджено і податок на собак. У Великоолександрівському окрузі річний податок за першу собаку становив 300 крб., на кожну наступну – по 400 крб. Податок не брався за собак-поводирів для сліпих, пастухів, лісників, охоронців [3, арк. 112]. У Голопристанському районі на собак сторожових, мисливських, шукачів та іншого корисного призначення податок становив 30 крб. на селі, 50 – у місті, на безпородних – 60 крб. на селі, 100 крб. – у місті [4, арк. 154]. У Каланчацькому районі податок на собак становив 150 крб. [9, арк. 77]. Такі податки давали для держави суттєвий прибуток. Так, тільки по Костогризівській сільській управі Олешківського району (суч. с. Костогризове Цюрупинського району) за 133 собаки у 1942 р. було сплачено 19 220 крб. (із 20 100 крб. планових) [13, арк. 146-149].

Нова влада з самого початку взяла під свій контроль і торгівлю. З січня 1942 р населенню заборонялося як продаж, так і обмін рогатої худоби, свиней, овець та різного молодняка без окремої на те санкції комендатури [4, арк. 11]. За Постановою Олешківського гебітскомісара від 11 грудня 1942 р. торгувати дозволялося два дні на тиждень по середах і неділях з 7-ї до 12-ї години дня. До продажу на базарах допускалися: продукти споживання всіх видів, які не підлягають обов'язковій здачі; продукти споживання всіх, які підлягають обов'язковій здачі, при умові, що продавець виконав свій план обов'язкової здачі і про це має довідку від місцевого районного коменданта; всі речі господарського і хатнього вжитку, одяг та взуття, коли вони належать власникові й продаються самим власником чи то іншою особою за його дорученням, а не перекупником-спекулянтном.

Заборонялося продавати на базарах: споживне і фуражне зерно, птицю та сіль; продукти споживання і речі, коли вони продаються як перекуплені зі спекулятивними намірами; всі єврейські речі, які придбані продавцем незаконно чи видані йому законним порядком для власних потреб, а не для продажу. Такі речі підлягали негайній конфіскації [13, арк. 15]. За розпорядженням гебітскомісара Каховського округу від 16 липня 1943 р. визначалися умови торгівлі на базарах виключно по неділях з 5 до 10 годин ранку. Дозволялося продавати продукцію

власного виробництва, птицю, кролів, кіз, коней, рогату худобу, свиней та овець. Продаж дозволявся виключно в районі, де проживав продавець. Заборонялося перепродаж виробів і продуктів. Обладнання базарів покладалося на старост сільських управ, де розміщувалися базари. Каланчацькою райуправою Каховського округу такими селами були визначені Каланчак, Хорли, Новокиївка [9, арк. 64]. Рішенням Олександрштадтського окружного комісару від 18 грудня 1942 р. з 1 січня 1943 р. торгівля на базарах заборонялася. Усі лишки продуктів харчування повинні були продаватися до належних пунктів. Речі кустарного виробництва продавалися або до крамниць кооперації, або до німецьких крамниць (гашефтів) в Олександрштадті (Великоолександрівка) або Кронау (Високопілля) [3, арк. 24].

Новий режим для формування соціальної бази в середовищі місцевого населення ввів облік осіб, які свого часу були піддані репресіям з боку радянської влади. Селищним управам наказувалося надати списки репресованих і засуджених НКВС, які вже повернулися до сіл і тих, які ще не повернулися, списки домовласників, які підпали під терористичні заходи радянської влади через арешти, заслання, відбирання дому. Надана інформація повинна була містити і відомості про те, що сталося з експропрійованою власністю, чи оформлялося це документально як державна власність, чи передавалася третім особам, чи були продані з торгів. Обов'язково треба було вказати теперішніх власників будинків [11, арк. 81; 14, арк. 25; 8, арк. 33; 9, арк. 129]. Усе це було потрібно через те, що розпочалися звернення громадян про повернення будинків, відібраних під час розкуркулення. Проте одержати майно назад можна було тільки з дозволу гебітскомісарів або за рішенням суду. Прагнучи максимально надати стихійному процесу повернення своєї власності розкуркуленими нова влада, визнаючи, що *«...в цих будинках часто мешкають люди, які ці будинки купили або давно працювали за будинки. Коли б кожний переселявся як хотів, то була б значна плутанина, яка б заважала відбудові»*. Тому, спираючись на положення на власність від 21 травня 1941 р., визначалося, що колишні репресовані мають у більшій мірі за собою важку долю і заслуговують у зв'язку з цим на широку допомогу. Їм треба надавати гарну квартиру або за можливістю повертати їх власні будинки. Права ж вимагати повернення житла вони не мають. Остаточне рішення по цьому питанню окупаційна влада вирішила винести по закінченню війни [7, арк. 90, 118; 9, арк. 115].

Таким чином, можна констатувати, що окупаційний режим застосовував методи і примусу, і заохочення, для формування приязного ставлення до себе, що було викликано потребою організації ефективної роботи сільгоспгосподарств та формування лояльно налаштованих прошарків окупованого населення.

Джерела та література

1. Фомін А. В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Фомін Андрій Володимирович. – Луганськ, 2007. – 23 с.; Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Власенко Світлана Іванівна. – К., 2007. – 18 с.; Ковальська Л. А. Сільське господарство Донбасу в роки Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ковальська Леся Андріївна. – Донецьк, 2008. – 21 с.; Спудак І. М. Німецька окупаційна політика у

2. Райсхкомісаріат Україна [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [сайт]. – Режим доступу до вид.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB: ReichskommissariatUkraineMap.png> – Райсхкомісаріат Україна. Адміністративний поділ.
3. Державний архів Херсонської області, ф. Р-1520 Сільські управи Херсонщини, оп. 4, спр. 1 Накази Габітскомісара Олександрштадта. 1941-1943 рр. – Арк. 1-141.
4. Там само, оп. 3, спр. 1 Накази і розпорядження Голопристанської районної управи (Великокардашинська сільська управа). 1941-1944 рр. – Арк. 1-222.
5. Там само, оп. 1, спр. 2 Накази і розпорядження Каланчацької районної управи. 1943 р. – Арк. 1-206.
6. Там само, оп. 13, спр. 6 Розпорядження Райуправи, Райземуправи щодо порядку проведення сільгосп. робіт (Костогризівська сільська управа Олешківського району). 1941-1942 рр. – Арк. 1-218.
7. Там само, оп. 14, спр. 1 Накази, розпорядження Скадовської районної управи і райземуправи (Краснянська сільська управа Скадовського району). 1942 рр. – Арк. 1-186.
8. Там само, оп. 11, спр. 2 Накази і розпорядження Скадовської районної управи. 1942-1943 рр. – Арк. 1-244.
9. Там само, оп. 12, спр. 3 Накази районної управи (Керменчицька сільська управа Каланчацького району). 1942-1943 рр. – Арк. 1-193.
10. Там само, оп. 1, спр. 3 Документи по адміністративному господарству громади «Олексіївка» (Каланчацький район). 1942-1943 рр. – Арк. 1-57.
11. Там само, оп. 17, спр. 1 Розпорядження Олександрштадтської районної управи (Новогригорівська с/у). 1941-1942 рр. – Арк. 1-143.
12. Там само, оп. 13, спр. 2 Накази Цюрупинської міської міліції (Костогризівська сільська управа Олешківського району). 1940-1943 рр. – Арк. 1-161.
13. Там само, оп. 13, спр. 12 Списки одноосібників та членів громад (Костогризівська сільська управа Олешківського району). 1941-1942 рр. – Арк. 1-190.
14. Там само, оп. 6, спр. 2 Розпорядження Нововоронцовської районної управи. 1941-1943 рр. – Арк. 1-100.

Л. О. Цибуленко'

ПРОДОВОЛЬЧІ ТА ТОРГОВЕЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ на початку ХХ ст.

У рамках регіоналістики все більшої уваги набувають проблеми муніципалізації. Роль міст як регіональних центрів в економічних, політичних, соціальних процесах завжди була значною, але в умовах урбанізації значення міст, їх розвитку та впливу на процеси, що відбуваються в державі, значно зростає. Актуальними стали питання вибору методологічного підходу щодо удосконалення управління містами, необхідності не абсолютного відкидання певних моделей, а їх трансформації, синтезу

минулого досвіду з новим. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення умов формування, динаміки розвитку місцевого самоврядування.

Із впровадженням у 1870 р. міської реформи паралельно з розвитком самої системи розпочався процес як осмислення цього явища у цілому, так і вивчення історії розвитку муніципальних виробництв.

Так, І. Дитятін визначив початок перетворення міст у юридичну особу, яка володіє правом та правоздатністю, а міська громада через свої органи утверджує домінування громадянських інтересів по відношенню до станових, наслідком чого виявилось формування міста як єдиного цілого, як самостійної земської одиниці з певними автономними правами. Щодо результативності діяльності міських громадських управлінь, то автор, спираючись на перші узагальнюючі статистичні результати, подає негативну оцінку, зазначаючи, що досвід їх роботи не призвів до очікуваних результатів [1].

У роботах Д. Семенова [2], Г. Шрейдера [3] розглядалися позитивні сторони муніципальної реформи – перш за все отримання містами бюджетного права, якого не було до 1870 р., і самостійний вибір способу завідування міськими підприємствами та впровадження комерційної ініціативи.

У роботах В. Тотоміанца [4] на всебічному аналізі західноєвропейського досвіду окреслено основні проблеми, що постали перед міським самоврядуванням у Росії. Він визначив залежність міського господарства від широкого муніципального виборчого права, дослідив зростання в капіталістичну добу міст за рахунок сільської території і вплив цих процесів на формування міських бюджетів. Мотивацією цих досліджень була потреба впровадження в Росії західного досвіду щодо монополізації муніципалітетами певних видів діяльності. Це дозволяло вирішувати питання соціальної спрямованості та кредитування муніципалітетів, що за умов наявності значного і різнопрофільного міського господарства надавало перевагу приватним особам й акціонерним товариствам.

Наприкінці 20-х років вийшла фундаментальна праця Л. Веліхова [5], де, опрацювавши широкий спектр джерел, викладено теорію загального вчення про місто, принципи його управління, структуру фінансового господарства. При розгляді економічного потенціалу міста автор подає загальний аналіз муніципального виробництва, його потреби, класифікує муніципальні підприємства, визначає деякі результати їх діяльності. Автор порушив проблему необхідності монополізації муніципалітетом певних галузей міського господарства. Марксистське забарвлення роботи мало фоновий символічний характер.

Особливо слід відзначити фундаментальну роботу з історії міста Одеси П. Герлігі [6], в якій значну увагу надано становленню і розвитку громадського самоврядування та його діяльності в різних напрямках господарської сфери. У роботі наводяться окремі приклади формування муніципального виробничого комплексу.

В основному муніципалізації підлягали підприємства загальнокорисного значення – водогони, електричні станції, трамваї, бойні тощо. Ми ж поставили завдання визначити значення таких унікальних серед муніципальних підприємств як продовольчі та торговельні, визначити реальну ефективність їх діяльності та вагу в загальних надходженнях до міського бюджету.

Найвищий рівень муніципалізації продовольчих і торговельних підприємств найперше відзначався в Одесі. Поряд із традиційними підприємствами, які органи міських самоврядних структур наважувалися експлуатувати господарськими

способами, у місті переходили до муніципалізації нетрадиційних для Російської імперії підприємств. Таким оригінальним і єдиним муніципальним комплексом спочатку стала організація хлібопекарні та крамниць для продажу хліба [4, с. 135].

Закордонний досвід у цій галузі був набагато більшим. Особливо ця галузь широко розвивалася в Італії. Муніципальні хлібні крамниці були відкриті в Риміні, Кремоні, Мантуї. Міста Каталонії всю торгівлю хлібом сконцентрували в своїх руках. У Великій Британії хлібом торгували Честерфільд, Глазго і Манчестер.

У Російській імперії на цю проблему дивилися інакше, і провідні кола громадського самоврядування вважали, що ця діяльність має комерційний характер, а отже не належить до сфери роботи Думи. Проте під тиском ринкових відносин, що розгорталися, поступово відбувалося тяжіння муніципалітетів до комерційної діяльності. Одеське громадське управління виступило в авангарді впровадження нової форми муніципального підприємництва. У 1894 році ним було порушено питання про необхідність поширення свого впливу на хлібне виробництво. Причиною цього слугувало те, що хліб, який випікався на приватних підприємствах міста, був надто дорогим і не відповідав нормативним вимогам ваги. З метою зменшення ціни було запропоновано організувати його виготовлення і продаж за собівартістю з невеличкою надбавкою для покриття витрат за оренду приміщення [7, с. 6]. Але здійснити проект вдалося не відразу: міська хлібопекарня розпочала роботу тільки у 1901 році.

Фінансова динаміка хлібопекарень Одеси

<i>Рік</i>	<i>1901</i>	<i>1902</i>	<i>1903</i>	<i>1904</i>	<i>1905</i>
Прибутки	100.635	137.468	144.266	149.031	200.346
Витрати	96.427	123.447	119.312	135.777	175.414
Чистий прибуток	4.208	14.021	24.954	13.254	24.932
<i>Рік</i>	<i>1906</i>	<i>1907</i>	<i>1912</i>	<i>1913</i>	
Прибутки	256.252	308.288	323.000	223.655	
Витрати	270.142	290.627	311.717	233.749	
Чистий прибуток	*	17.661	11.283	*	

* *Витрати перевищували прибутки*

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительная записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. – С. 246; Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительная записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. – С. 139; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы за 1913 г. – С. 7, 35.

З табл. видно, що переважною більшістю пекарня давала прибуток, хоч і не такий значний, але практично постійний. Враховуючи, що інвентарна вартість хлібопекарні на 1 січня 1908 р. становила 52 000 руб., чистий прибуток на кінець 1907 р., склавши 91 121 руб., перекрив з надлишком усі витрати, що розцінювалося органами міського самоврядування як позитивний розвиток нової галузі [8, с. 247]. До того ж муніципальна хлібопекарня, конкуруючи з приватними, стала впливати на

зростання вимог до якості хлібовиробів, а також регулювала ціни в місті, змусивши торговців хлібом знизити їх на 1,5 копійки за фунт [4, с. 135]. Закріплюючи цю традицію, міська управа в 1912 році за рахунок скорочення прибутку зменшила ціну на 20 коп., довівши вартість пуду пшеничного хліба до 1,4-1,2 руб. [9, с. 139].

Накопичуючи досвід у цій новій справі, у 1910 році було вирішено закупити борошно на умовах підяду. Уважалося, що це дасть економію коштів за рахунок сталих цін, але ситуація на ринку змінилася в зв'язку з коливанням цін. Ураховуючи це, органи самоврядування дійшли висновку, що купівля зерна за ринковими цінами при врахуванні їх коливання могла дати економію у 20 тис. руб. щорічно. З вересня 1912 року міська управа, відмовившись від контрактних закупок, почала закуповувати зерно за ринковими цінами, що виявилися нижчими за контрактні на 1-1,2 руб. за куль [9, с. 140-141]. Зміни в системі закупівлі свідчили про гнучкість політики органів самоврядування.

Для підвищення рівня хлібопостачання було запроваджено муніципальну інфраструктуру реалізації. На 1912 рік в Одесі було організовано вже п'ять міських крамниць. Їх обіг склав 178 341 руб., а витрати на утримання становили лише 4 945 руб. Для розширення мережі хліботоргівлі управа пішла на організацію комісійної торгівлі через приватні крамниці, в яких існувала знижка на 6 коп. за пуд. Також, збільшуючи асортимент і поширюючи види послуг, хлібопекарний комплекс почав практикувати випічку пасок [9, с. 143,145].

У 1917 році, щоб налагодити належне постачання мешканців міста хлібопродуктами в умовах, що склалися, члени Одеської управи запропонували сконцентрувати в руках міста випікання хліба. Проект потребував капіталовкладень у розмірі 200 тис. руб. Розрахунки робилися на основі роботи вже діючих трьох двоповерхових печей, що давали щоденно за дві зміни 572 пуди пшеничного і 179 пудів житнього хліба. Собівартість пшеничного хліба становила 5.61 руб., продажна ціна – 8.40 руб., собівартість житнього хліба – 4.26 руб., продажна ціна – 4 руб. Щоденний прибуток однієї печі при цьому мав становити 135 руб. Ураховуючи такий рівень прибутковості, планувалося побудувати десять печей. При введенні трьох змін, що планувалося управлінням, місто отримувало змогу довести обсяг випеченого хліба до 3 765 пудів, а щоденний прибуток – до 1 978 руб. Таким чином, витрати на обладнання печей окупалися за чотири місяці [10, с. 1,14].

Позитивний досвід Одеського громадського управління щодо муніципалізації харчових підприємств призвів його до усвідомлення необхідності розширення цієї справи. У 1918 році Дума ухвалила рішення про запровадження міської молочної ферми, яка повинна була стати навчально-методичним закладом для слухачів курсів з молочної справи та студентів Одеського вищого сільськогосподарського інституту. Головною ж причиною впровадження ферми було зростання міського населення, кількість якого на 1 квітня 1918 р. досягла 700 тис., що викликало продовольчу проблему та нехватку молока. Це в свою чергу збільшувало його вартість на внутрішньому ринку і робило менш доступним для широкого споживача. Саме з метою регулювання цін на молочну продукцію та прагнення впливати на її якість громадське управління Одеси запровадило ферму. У майбутньому Дума планувала у разі позитивного результату перетворити ферму на велике муніципальне молочне підприємство [11, с. 2,3].

Однак проект мав також і певні вади. Утримання корів в місті обходилося дорожче, ніж у селі, що не могло не відбитися на собівартості продукції. Громадське

управління ставило перед собою складне завдання – знизити ціну на молочному ринку з 1,3-1,6 руб. до 1-1,05 руб. і при цьому отримати прибуток у розмірі 20 %. Зважаючи на зазначені вище труднощі експерименту, було вирішено розпочати з утримання 50 голів. У цілому проект потребував 85 995 руб. капіталовкладень і 77 269 руб. щорічних витрат. Річний прибуток передбачався у розмірі 82 500 руб., що при сталій ситуації компенсувало витрати через 16 років. Але, враховуючи перспективність справи, громадське управління Одеси планувало збільшити кількість корів до 100 голів і в перспективі організувати розплідник для вирощування телят [11, с. 3,5-6].

До загальної вартості проекту також входили п'ять парувальних пунктів, які гарантували отримання додаткових надходжень за послуги щодо розведення високопородної худоби, що було досить перспективною галуззю в тваринницькому регіоні. Продовжуючи розвивати скотопереробну галузь, міське громадське управління вдосконалило ветеринарну службу. У липні 1917 року відбулося відкриття другої міської амбулаторії. Робота цієї служби спрямовувалася на боротьбу з інфекційними захворюваннями (сапом, сказом, сибіркою), що поширилися у період громадянської війни. Ветеринарна служба слідувала за санітарним станом міських боєнь, стаєнь, була ініціатором поліпшення їх санітарного стану [12, с. 1-2].

Слід відзначити і досить актуальну проблему контролю за якістю молочної продукції. Приватні торговці з метою уповільнення процесу скисання молока домішували до нього борошно, вапно, навіть токсичні речовини (наприклад, сулему). Ця практика була широко поширена в Росії і на Заході. Мешканці Мюнхена, наприклад, щорічно споживали разом з молоком 150 пудів гною, що було причиною смерті практично половини дітей, які вживали отруєну молочну продукцію [13, с. 21]. За таких умов тільки ретельний контроль, можливий на муніципальному підприємстві, ставав запорукою якості.

На 1918 рік на ринках Одеси встановлення цін на молоко фактично здійснював кооператив Одеських молочних ферм, на який орієнтувалися і приміські молочарі. У разі нормального функціонування міської ферми молочна продукція була б подана трьома типами виробників – муніципальним, кооперативним і приватним, що долало певну монополію. Їх конкуренція повинна була визначити життєздатність кожного, а населення отримало б більш якісну продукцію за нижчими цінами і більшими обсягами.

Створенням міських пекарень, крамниць для продажу хліба та молочної ферми стало не тільки запорукою сталого хлібо- та молокопостачання мешканців міста, а й прямо вплинуло на зниження цін та якість товару приватного сектору. Саме муніципальні пекарня і ферма стали унікальними підприємствами в межах усєї Російської імперії. Підприємства подібного типу вирішували нагальну проблему задоволення попиту міського населення на основні продовольчі товари і збільшували кількість робочих місць, частково вирішуючи не менш важливу проблему працевлаштування.

Рівень розвитку муніципальної ініціативи та муніципального виробництва вивів столицю Півдня України – Одесу – на рівень одних із найзначніших центрів Російської імперії і зробив її взірцем для таких знакових міських осередків означеного регіону як Миколаїв та Херсон.

Джерела та література

1. Дитятин И. И. Устройство и управление городов в России / И. И. Дитятин. – СПб. : Тип. П. П. Меркульева, 1875. – Т. 1: Города России в XVIII в. – 511 с.
2. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – СПб. : Электро-Тип. Н. Я. Стойковой, 1901. – 387 с.
3. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление / Г. И. Шрейдер. – СПб. : Паровая скоропечатная «Восток» М. М. Гутзац, 1902. – Т. 1: Этюды, очерки и заметки. – 337 с.
4. Тотомиянц В. О. Муниципализация промышленных предприятий / В. О. Тотомиянц. – М. : Изд. м-на «Кн. дело», 1902. – 176 с.
5. Велихов Л. Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах / Л. Велихов. – М.-Л. : Гос. изд-во, 1928. – 468 с.
6. Herlihi P. Odessa: a history, 1794-1914. – Harvard, 1986. – 411 p.
7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 159.
8. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1909. – 578 с.
9. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительная записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. – Одесса, 1914. – 548 с.
10. ДАОО, ф. 16, оп. 123, спр. 1212.
11. Там само, оп. 94, спр. 219.
12. ЦДАВО України, ф. 1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп. 1, спр. 436.
13. Шипулинский О. Городской социализм / О. Шипулинский. – М. : Книгоизд-во «Практ. знания», 1917. – 32 с.

І. В. Чорноіваненко

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ФОНДУ СКАДОВСЬКИХ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОДУ (за матеріалами державного архіву Херсонської області)

Особливе місце серед просопографічних історичних джерел займають матеріали, створені представниками роду в процесі пошуку інформації про власних предків. За визначенням Ю. Легуна, метою такої роботи є створення широкого масиву родинних схем, які за умови подальших аналізу, публікації, опрацювання, можуть бути використані і у «великих» історичних дослідженнях [1, с. 98].

Генеалогічні дослідження несуть відбиток особистих переживань та вражень, творчих пошуків, зумовлених приналежністю до «предмета» вивчення. Джерельна цінність таких розвідок залежить від мети роботи нащадків та місця, яке займала родина в історії регіону.

Однією з найбільш відомих родин в історії Південної України є рід Скадовських. З часу прибуття перших представників до Російської імперії в кінці XVIII ст. було покладено початок формуванню двох гілок – Херсонської і

Таврійської [2, с. 1]. В майбутньому родинні зв'язки гілок не перетиналися. Необхідним є дослідження взаємин між першими представниками родини після оселення на Півдні.

Однією із спільних рис був потяг нащадків до реконструкції історії власної родини. Нині в Україні не залишилось нащадків роду: вони проживають в Німеччині, Росії, Румунії. Марина Миколаївна Строганова (м. Москва) та Борис Сергійович Скадовський (м. Берлін) походили від різних гілок роду та активно займалися пошуками в області генеалогії. Не дивлячись на різні сценарії життя родин та умови діяльності, дослідники переслідували спільну мету. Марина Строганова і дотепер підтримує зв'язок з Україною, цікавиться історією родини та пошуками місцевих дослідників у цьому напрямі.

Архівний фонд Скадовських став частиною родинного фонду Фальц-Фейнів. Його було сформовано у державному архіві Херсонської області в результаті передачі матеріалів Едуардом Олександровичем Фальц-Фейном в 2005-2006 роках. Н. М. Кузовова впорядкувала даний фонд, проаналізувала наявний масив документів, склала відповідний опис. Перші три описи відносяться до документів щодо родини Фальц-Фейнів, четвертий – розкриває зміст матеріалів фонду Скадовських (далі всі посилання – на ф. Р-4097, оп. 4). Дослідниця висвітлила родинні зв'язки Скадовських і Фальц-Фейнів. Також були викладені біографічні довідки щодо окремих представників роду [3].

Метою роботи є уточнення джерелознавчої структури фонду та виявлення інформації стосовно історії Таврійської гілки Скадовських на Півдні України.

З огляду на особливості походження фонду, матеріали можна умовно згрупувати за змістовно-формальним принципом на декілька груп:

1. Генеалогічні джерела
2. Епістолярні матеріали
3. Наукові розвідки та статті
4. Зображальні джерела (фото)

Автором більшості матеріалів виступав Борис Скадовський. Саме йому і належить ініціатива у справі історичної реконструкції роду. Ф. О. Фальц-Фейн займався поверненням предметів мистецтва на *«стару батьківщину...я йому допомагаю, особливо в питаннях сімейної історії»* – пояснював дослідник [4, спр. 6, арк. 71].

Ціль роботи дослідника чітко прослідковується на основі аналізу листа до О. І. Перепелиці, представника Президента України в Скадовську. Доречно, на нашу думку, привести повну цитату. *«На жаль, історія заснування міста (Скадовська – І. Ч.) до цих пір зовсім невідома нікому. Не встигли її оцінити і записати до революції... Якщо писали про історію Скадовська, то в відомій односторонності... Прийшов час відновити цю історію! Вона повинна бути прикладом для нових поколінь...»* [4, спр. 6, арк. 40].

Тих, хто опинився за кордоном, констатував Б. Скадовський, підтримувала впевненість у невідворотності визнання заслуг предків, адже *«великі пам'ятки на користь і гордість були створені ними»* [4, спр. 3, арк. 39].

До роботи в архівах джерельною базою для нього виступали передусім свідчення рідних. *«З юних років, народившись на чужині, я під впливом батьків... став збирати матеріал і записувати, що запам'яталось з їхніх розповідей і чим*

пишатись» [4, спр. 6, арк. 37]. «Я єдиний, хто ще володіє історичним матеріалом і документами», пізніше підсумовував Б. Скадовський [4, спр. 6, арк. 39].

Генеалогічні джерела представлені у вигляді родовідних схем, списків загиблих на яхті «Остара» 24 січня 1920 р. [4, спр. 1, спр. 2]. Генеалогію роду Скадовських Борис Сергійович подає в контексті сімейних зв'язків з Фальц-Фейнами, Шліппе. Він наводить дані щодо одруження, складу сімей, дат та місць народження та смерті Скадовських, доводить своє походження. «*Нащадок Фальц-Фейнів я з двох сторін: мати Фальц-Фейн і прабабуся зі сторони батька*» [4, спр. 1, арк. 3-14]. Схеми представлені на великих листах, з коментарями на російській та німецькій мовах [4, спр. 2. арк. 1-6, 29,30-31]. Списки загиблих подані з адресою Е. О. Фальц-Фейна на німецькій, румунській мовах.

Переважна частина епістолярію – копії листів Б. Скадовського, надісланих Ф. О. Фальц-Фейну для ознайомлення з процесом дослідження роду. Хронологічні рамки – 1971-1998 роки. Матеріали листування віддзеркалюють організаційні питання стосовно поїздок, пошуку джерел тощо.

Адресатами виступали окрім Е. О. Фальц-Фейна [4, спр. 5, арк. 25-27зв.] М. М. Строганова, президент Генеалогічного товариства в Санкт-Петербурзі І. В. Сахаров, представник Радянського фонду культури в м. Москва Л. І. Малініна, представник Президента України в Скадовську О. І. Перепелиця, начальник відділу культури Херсонської області В. Г. Чуприна, співробітник приватного музею в м. Одеса В. Л. Журавльова, житель с. Асканія-Нова М. В. Лобанов.

Борис Сергійович інформував Е. О. Фальц-Фейна про проведену дослідницьку роботу, ділився враженнями та планами. Робота в Центральному історичному архіві м. Санкт-Петербурга [4, спр. 5, арк. 25-27], державному архіві АРК (Сімферополь) [4, спр. 5, арк. 34], державному архіві Херсонської області дозволила вдосконалити методологію пошуку та віднайти «багато важливих матеріалів» [4, спр. 6, арк. 74]. Вміщені списки джерел та літератури, які стосуються історії родини, свідчать про залучення різноманітних джерел до дослідження генеалогії [4, спр. 5, арк. 15]. Також обговорювались питання відносно сімейних реліквій, наприклад повернення портрета С. Б. Скадовського з Румунії [4, спр. 5, арк. 34].

Після поїздки в 1990 р. він підсумовував, що «*подорожі відновили старі часи, коли наші рідні їздили один до одного, в Асканію, Скадовськ, Хорли, Гаврилівку*» [4, спр. 5, арк. 14].

Паралельно історію власної родини вивчала М. М. Строганова (батько – С. М. Скадовський). Дізнавшись про можливий родинний зв'язок з Фальц-Фейнами, дослідниця написала листа Е. О. Фальц-Фейну [2, с. 1]. За його проханням, на лист відповів Б. Скадовський, як найбільш обізнаний з історією роду. «Спільне» прізвище, проживання на Півдні України, на думку останнього, давало підстави допускати наявність сімейних зв'язків. Відсутність відповідних «*згадок в розповідях батьків, спогадах рідних*», на його думку, не виключало можливості контактів [4, спр. 6, арк. 49].

Б. Скадовський зазначав, що навіть Олександр Сергійович (проживав в Бухаресті), авторитет щодо питань сімейної історії, «*не зміг надати мені відповідного пояснення*» [4, спр. 6, арк. 50].

Виявлення джерел, документальна робота з М. Строгановою дали результати. Вже через декілька років, в жовтні 1994 р. Б. Скадовський характеризував художника Миколу Скадовського як «*нашого родича*» [4, спр. 6, арк. 45зв.].

Проблеми в пошуках архівних матеріалів стали предметом обговорення і з І. В. Сахаровим [4, спр. 6, арк. 74].

Листи в Україну містять дані про відвідування батьківщини, організацію будівництва пам'ятника засновнику м. Скадовська до 100-річчя міста, необхідність поширення історичних свідчень про родину. Б. Скадовський брав участь в розробці деталей пам'ятника. Форма одягу, ордени, надписи – кожен символ мав підкреслювати визначальну роль С. Скадовського в становленні сучасного міста-курорту. Відповідні питання містились в кореспонденції з В. Г. Чуприною [4, спр. 6, арк. 56,62]. Переписка з представниками приватного музею в м. Одеса стосувалась організації кімнати, присвяченої сім'ї Фальц-Фейнів і Скадовських [4, спр. 6, арк. 12-12зв].

В повідомленні від 7.02.1991 до Породзінського (в с. Балтазарівка, ініціали не вказані) вказується про реконструкцію церкви, встановлення пам'ятника на могилі С. Б. Скадовського, наявні копії фото з коментарями [4, спр. 6, арк. 13-14].

Листи, адресовані Б. Скадовському, висвітлюють ставлення адресатів до пропозицій та побажань берлінця. Голова Скадовської міської ради О. Е. Коваленко, представник Міністерства культури України Вялец (в документах ініціали не вказані), директор Скадовського краєзнавчого музею В. В. Тимошенко, приватного музею в м. Одеса О. В. Блещунов, одеський журналіст В. Гридін – ще не весь перелік дописувачів.

З листа О. Е. Коваленка, датованому 5 червня 1989 р. стає відомо, про тривалу історію листування з Б. Скадовським. Міський голова висловлював надію на передачу документів з Берліна в місцевий музей, один із залів якого присвячений історії дореволюційного Скадовська [4, спр. 9, арк. 27].

Більшість питань стосуються прохань поповнення фондів музеїв [4, спр. 9, арк. 19], підготовки до ювілею Скадовська. Міністерство культури України надавало гарантії щодо офіційного оформлення передачі картини С. Б. Скадовського через посольство України в Румунії [4, спр. 9, арк. 19].

Окрім Б. С. Скадовського та Е. О. Фальц-Фейна, історією родини цікавився і С. О. Скадовський, який проживав у Румунії. В листах до Е. О. Фальц-Фейна він інформував про встановлення могильної плити на місці гибелі яхти «Остар», висловлював сподівання на продовження роботи стосовно фамільної біографії [4, спр. 7, арк. 14]. Минуле предків, на його думку, дозволяє встановити зв'язок з майбутнім, подивитись з більшою ясністю на світ [4, спр. 7, арк. 14]. Змістовними є замітки Б. Скадовського, які присутні на більшості листів. Це роз'яснення для Ф. О. Фальц-Фейна стосовно тих, кому адресовано листи, датування.

Наукові розвідки і статті представлені матеріалами Б. Скадовського, який був зацікавлений у популяризації та всебічному висвітленні історії своєї родини. В таких місцевих періодичних виданнях як «Новый Петербург», «Вечерняя Одесса», «Одесский вестник», «Наддніпряньська правда», «Правда Украины», «Чорноморець» містились повідомлення про візити гостей, що й зумовило появу таких джерел в фонді. Справа 3 складається з документів відносно наданих Б. Скадовським інтерв'ю, справа 11 – оригінали, копії статей журналістів.

Зміст публікацій різноманітний. Це історія роду [4, спр. 11, арк. 105], діяльність Б. Скадовського щодо пошуку інформації про родину [4, спр. 11, арк. 20,102], візити нащадків в Україну [4, спр. 3, арк. 2-4], святкування ювілею міста [4, спр. 11, арк. 114-116,117].

Ознайомлення з замітками та внесення коректувань з метою уникнення звинувачення в помилках, були невід'ємною складовою його пошуків. Зауваження викладались у формі нотаток на полях повідомлень або в окремих статтях-відповідях. Зміст стосувався оцінки діяльності С. Б. Скадовського («*зовсім неправильно вважати, ...що він продавав або здавав в оренду ділянки іноземцям... і що в розвитку курорту приймали участь Скандинавія, Англія...*» [4, спр. 3, арк. 10]), помилкових формулювань («*не вони з Скадовська – а Скадовськ від них*» [4, спр. 3, арк. 26]). Деякі статті містять переклад для Ф. Е. Фальц-Фейна на німецьку мову [4, спр. 3, арк. 12-14, 15-22, 23-25].

У фрагменті роботи Б. Скадовського «История семей Фальц-Фейн и Скадовских и деятельности их в дореволюционной Таврии» представлено характеристику діяльності Якова Яковича, Балтазара Яковича, Сергія Балтазаровича Скадовських. Дослідник характеризував процес формування земельних володінь роду, подавав відомості про сімейний стан, місце подій 1917-1919 рр. для родини [4, спр. 3, арк. 33-41]. Серед особистих якостей предків, на його думку, домінували енергійність, здібність, серйозність, чесне ведення справ.

Зображальні джерела представлені трьома справами і вже були частково описані [3, с. 149]. Найдавніша фотокартка датується поч. ХХ ст. На ній зображені Сергій Балтазарович з доньками – Лілією, Марією та Ольгою. Цінними джерелами є портрет С. Б. Скадовського, зображення подорожі Фальц-Фейнів та Скадовських на яхті (1917 р.), фото похорон та поминок загиблих внаслідок катастрофи яхти «Остар» [4, спр. 12-14].

Фото присвячені також відвідуванню могили О. О. Фальц-Фейна [4, спр. 6, арк. 17]. Більшість наявних фото представлені в копіях.

Історію родини на Півдні України Б. Скадовський починає з характеристики діяльності Якова Яковича Скадовського. Після служби в Міністерстві іноземних справ (м. Санкт-Петербург), він управляв маєтками графа Мордвінова. За «*гарну і добросовісну службу*» Я. Скадовський отримав 10 000 десятин землі та розпочав ведення власного господарства. Його маєток у 1840 році успадкував син, Балтазар Якович.

Згадки про С. Б. Скадовського супроводжуються такими характеристиками, як «*засновник порту, курорту і міста*», «*ліберальний суспільний діяч*», «*підприємець західноєвропейського зразка*» [4, спр. 1, арк. 30зв., спр. 3, арк. 39]. Скадовськ був заснований приватною особою без підтримки з боку держави, «*як сто років назад Одеса або двісті років назад Петербург*» – наголошував дослідник [4, спр. 3, арк. 39]. Дід наділяв землею селян з Московської області, звільнених при Олександрі II, підтримував Столипінську реформу [4, спр. 3, арк. 26зв.].

Окрім м. Скадовська, Борис Сергійович відвідував і інші маєтки родини. Під час перебування в с. Балтазарівка в 1991 р. йому вдалося відвідати будинок, який належав Скадовським. Вже тоді будинок знаходився в незадовільному стані [4, спр. 6, арк. 22].

Отже, фонд Скадовських містить багатий масив джерел і може бути використаний в історичних реконструкціях діяльності представників щодо Південної України. Протягом десятків років (до 1990-х років) генеалогічна робота була неможливою, з огляду на історичні реалії [4, спр. 11, арк. 21]. Б. Скадовський, попри проблеми з доступом на терени Радянського Союзу, виконав складний

комплекс завдань з метою пошуку архівних джерел, популяризації інформації, відновлення і збереження в пам'яті сучасників справ своїх предків.

Проте в оцінках господарчих ініціатив, якостей представників роду, мотивів їх вчинків, дослідник підходить дещо поверхово. «У Скадовських, Фальц-Фейнів і майже всіх інших, селян не було!» [4, спр. 3, арк. 26]. Такий факт суперечить іншим джерелам. Тому для уточнень даних необхідно співставляти документи родинного фонду з іншими джерелами.

Оптимізм, працелюбство, відстоювання власної думки, наполегливість в справах – визначальні характеристики представників роду Скадовських. Не став виключенням і Борис Сергійович, який в обмін на копітку працю мав надію отримати не матеріальні блага, а лише визнання заслуг предків.

Джерела та література

1. Легун Ю. Тенденції та напрями розвитку практичної генеалогії у сучасних публікаціях польських авторів / Ю. Легун // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 15. – С. 98-108.
2. Строганова М. Н. История рода Скадовских в России век XVIII – XXI / М. Н. Строганова. – М. : Изд-во Московского университета, 2001. – 370 с.
3. Кузовова Н. М. Документи Скадовських в родинному фонді Фальц-Фейнів у державному архіві Херсонської області / Н. М. Кузовова // Наукові записки Херсонського обласного краєзнавчого музею. Проблеми археології, історії, історіографії, природознавства, фалеристики, нумізматики, соціології. – Херсон : Айлант, 2010. – С. 141-150.
4. Державний архів Херсонської області, ф. Р-4097 Родина Фальц-Фейнів, оп. 4 Родина Скадовських.

Т. Б. Букрєєв

РОЛЬ ОСЕРЕДКІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ДРУЗІ ДІТЕЙ» У ПОДОЛАННІ ТА ПРОФІЛАКТИЦІ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА ХЕРСОНЩИНІ у 20-х роках ХХ ст. (за матеріалами ДАХО)

Проблема дитячої безпритульності не нова для України, а тому для успішного подолання цієї соціальної аномалії важливо вивчити та дослідити шлях розвитку методів боротьби з безпритульністю серед неповнолітніх. До боротьби з дитячою безпритульністю активно долучається громадськість. В УСРР 20-х років ХХ ст. також діяла система громадських організацій, які переймалися проблемами дитячої безпритульності. Тому дослідження досвіду їхньої діяльності має практичне значення для вирішення сучасних питань.

Проблема знайшла певне відображення в науковій літературі. Діяльність товариства «Друзі дітей» згадують у дисертаційних дослідженнях А. Г. Зінченко [24], В. Є. Виноградова-Бондаренко [2], І. В. Іщенко [25], В. К. Молоткіна [26], О. С. Паращевіна [29], та статтях О. І. Анатольєва [1] та В. О. Стремєцька [30; 31].

Букрєєв Т. Б. – магістрант факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Детально цю організацію вивчала Л. В. Олянич [27]. Про діяльність товариства на Херсонщині згадується у праці З. Орлової та О. Шинкаренка [28].

Мета дослідження – визначити роль товариства «Друзі дітей» у подоланні та профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-ті рр. на Херсонщині.

Джерельною основою для висвітлення даного питання виступають матеріали 21 справи, які зберігаються у ДАХО (фонди: р-485, р-801, р-319, р-422, р-2).

Наукова новизна полягає у тому, що вперше спеціально досліджується подолання дитячої безпритульності на Херсонщині. Крім того, до наукового обігу введено ряд джерел із фондів ДАХО, що висвітлюють діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 20-х роках на Херсонщині.

Значну роль у подоланні дитячої безпритульності у 20-ті роки відігравали громадські об'єднання та організації. Усі громадські організації, які займались культурно-освітньою діяльністю у 20-ті роки, дослідниця В. К. Молоткіна умовно поділяє на три типи: а) організації, підконтрольні партії (профспілки, комсомол); б) українські організації та об'єднання нацменшин («Просвіти», «Маккабі» та ін.); в) добровільні товариства за інтересами, поява яких була зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи даного періоду (Товариство «Геть неписьменність», «Друзі дітей» тощо) [26, с. 16].

Товариство «Друзі дітей» було добровільним громадським об'єднанням, яке виконувало важливу суспільну функцію – усунення соціальної аномалії.

Створення товариства розпочалося у 1924 р. Осередки створювалися в установах, організаціях та прикріплювалися безпосередньо до дитзакладів для надання конкретної допомоги [28, с. 19]. Це робилося тому, що становище дітей у дитбудинках залишалося важким.

У перші роки свого існування товариство було своєрідним громадським підрозділом Центральної Комісії Допомоги Дітям і за напрямом та змістом роботи воно мало чим відрізнялося від неї. Офіційна назва Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» з'явилося 11 березня 1926 р., коли було зареєстровано статут. На I Всеукраїнському з'їзді «Друзів дітей» у 1927 р. були відокремлені функції комісії допомоги дітям від роботи товариства: комісії почали займатись виключно боротьбою з безпритульністю, а товариство – профілактичною роботою [2, с. 10; 24, с. 10-11; 27, с. 10-12].

До основних завдань діяльності «Друзів дітей» належали: організація осередків для допомоги безпритульним дітям; осередки повинні були брати участь у господарському житті дитустанови; шефство або патрунування над закладами в районі осередку; участь у кампаніях по допомозі дітям, котрі проводили органи допомоги дітям, наросвіти, охорони здоров'я й проведення таких кампаній з власної ініціативи; сприяння органам охорони праці проти експлуатації неповнолітніх [11, арк. 10].

Роботі товариства активно допомагав комсомол. Члени товариства разом з представниками КСМ збирали пожертвування, влаштовували благодійні акції, кошти від яких надходили у фонд допомоги дітям, брали участь у ремонті дитзакладів, виявляли безпритульних на вулицях. «Друзі дітей» завжди залучалися до проведення «місячників» та «тижнів» допомоги дітям [1, с. 172; 23, арк. 75]. Ці кроки допомогли зібрати значні кошти, що пішли на покращення умов, в яких утримувалися діти.

Осередки товариства відігравали важливу роль у популяризації ідеї опікунства, як однієї з найкращих форм попередження дитячої безпритульності [4, арк. 82]. Члени товариства здійснювали контроль над тим як опікуни виконують свої обов'язки.

Одним із завдань товариства було залучення нових членів. До складу могли входити як всі члени трудового колективу, при якому був створений осередок, так і члени їхніх сімей [11, арк. 10]. З метою надання допомоги дітям на селі, створювалися сільські осередки товариства [5, арк. 11]. Причиною ліквідації осередку було закриття підприємства або установи [20, арк. 45]. Перевіркою списків членів осередків займалися Окружні Комісії Допомоги Дітям (далі – ОКДД) [10, арк. 9]. Членами осередків були фізичні та юридичні особи. В УСРР наприкінці 1929 року було 7,7 тис. осередків, а членів – 410 тис. У 1930 році товариство внесло зміни до статуту, а проведення чергового адміністративно-територіального поділу в УСРР позначилося на загальній кількості товариства: через два роки діяло лише 3,4 тис. осередків та 465 тис. членів [27, с. 10]. Грошовою та матеріальною допомогою товариства на квітень 1929 року було охоплено близько 20 тис. дітей [24, с. 10-11]. Така статистика характеризує масовість діяльності цього товариства.

З метою запобігання різноплановості в роботі осередків їх об'єднували у колективи. Так група осередків, прикріплених до одного й того ж дитзакладу, становила один колектив осередків. Для керівництва й ведення роботи окремих осередків створювалася рада колективу. Для виконання постанов ради і ведення технічної роботи в колективі виділялася робоча трійка. Робота колективу велася за планом, затвердженим ОКДД. По всіх зібраних коштах робоча трійка звітувала в ОКДД [11, арк. 7]. Така організація роботи давала змогу осередкам у межах колективу ділити обов'язки й опікуватися різними аспектами роботи дитзакладу.

Питаннями підбору безпритульних дітей на вулицях, здійсненням шефської роботи та впровадженню патрунування, відкриттям майстерень переймалися оперативно-шефські комісії. Кошти на проведення цих заходів перераховувала держава, а також товариство за рахунок надходжень від комерційно-господарської діяльності [27, с. 13].

Починаючи з 1924 року при різних установах масово створювалися осередки товариства у Херсоні. Початок організації осередків товариства був стихійним, у Херсоні було організовано близько 50 осередків (3 000 членів) і 31 осередок в районах (3 000 членів) [18, арк. 23в.]. На лютий 1924 року у Херсоні нараховувалося 44 осередка, чисельністю 3 716 чоловік, з членськими внесками 4 098 крб. [28, с. 19]. Для порівняння у сусідньому Миколаєві станом на червень того ж року діяло менше осередків – 42, але загальна кількість членів була вищою – 4 000 [30, с. 104]. Більша кількість членів осередку давала можливість зібрати більшу суму для допомоги дітям за рахунок членських внесків.

У Херсоні осередки існували на заводах ім. Петровського, ім. Старостіна, при Окрміліції, Окрсуді, Фінвідділі, газеті «Херсонський комунар», Сільськогосподарському технікумі та інших установах [11, арк. 8, 58а].

У деяких установах усі працівники колективно входили до осередку, що є, безумовно, результатом налагодженого механізму пропаганди з боку органів влади. Прикладом можуть слугувати осередки при Окрсуді (43 члени із 43 можливих) [12, арк. 1] та Фінвідділі (93 члени із 93 можливих) [13, арк. 1].

Осередки були прикріплені до всіх дитзакладів міста й округу. Наприклад, до дитмістечка ім. Ілліча було прикріплено 6 осередків [14, арк. 3], до Ізолятора № 1 – 4 [15, арк. 2,13], до закладів Охматдиту – 4 осередки [16, арк. 1,5].

До грудня 1925 року було проведено перереєстрацію осередків. У Херсоні було 44 осередки, 1 856 членів [11, арк. 62-63]. Після перереєстрації кількість членів зменшилася вдвічі, що є свідченням відсутності реальної результативності у роботі деяких осередків, деякою мірою, формального підходу при формуванні структурних компонентів товариства. З жовтня по грудень 1926 року у Херсоні було 46 осередків, 2 051 членів. Членські внески становили – 449 крб. 75 коп. [17, арк. 72]. Для порівняння на Миколаївщині у червні 1926 року було 75 осередків з 10 000 членів [31, с. 113]. У 1927 році у Херсоні було 48 осередків, 2 051 членів. У районах кількість дорівнювала 20, з 674 членами [6, арк. 15].

У травні 1927 року в окрузі проводилося обстеження стану осередків у районах [6, арк. 13]. У звіті зазначалося, що більшість осередків існувало тільки «на папері».

Нові осередки створювалися під час проведення «Місячників допомоги безпритульним». Наприклад, під час «місячника», котрий проходив 15 вересня – 15 жовтня 1927 року, у місті було організовано 3 осередки [3, арк. 64].

У 1927 році у Херсонській окрузі 4 000 дітей потребувало фінансової допомоги у 36 000 крб. Асигнувалося 20 595 крб. (по лінії УЧХ – 6 225 крб., Допдіту – 11 050 крб., «Друзів дітей» – 3 320 крб.), не вистачало 15 405 крб. [19, арк. 227]. Тобто сума асигнувань з боку держави та громадськості (Червоний Хрест, «Друзі дітей») була приблизно рівною.

У 1929 році товариством у місті були відкриті теслярно-розпилювальна (на 10 дітей) та швейна (на 20 дітей) майстерні для навчання підлітків [21, арк. 1; 22, арк. 1]. Як бачимо осередки займалися не тільки боротьбою з безпритульністю й покращенням побуту дітей у дитзакладах, а й навчали дітей професії, що в майбутньому давало можливість вихованцям дитбудинків влаштуватися на роботу та інтегруватися в формат існуючого соціуму.

У 1930 році кількісний показник осередків у місті суттєво зменшився, з огляду на часткове вирішення проблеми (41 осередок, 3 536 члени) [7, арк. 1].

З метою поліпшення роботи осередків між ними проводилися соцзмагання. Змагання зазвичай проводилося за такими пунктами: збільшення кількості членів осередків; збільшення уваги на підшефні дитбудинки тощо. Термін проведення змагань – 6 місяців [9, арк. 3]. Також проводилися змагання між херсонськими та миколаївськими осередками [7, арк. 2]. Соцзмагання були ефективним засобом активізації роботи осередків, враховуючи різні форми їх діяльності та застосування міжрегіонального рівня змагань. Також, що не менш важливо, воно було джерелом поповнення бюджету.

На початку 30-х років міське управління зробило перереєстрацію членів організації з метою виявлення «мертвих душ» [8, арк. 12], що засвідчило ревізію зсередини з метою об'єктивного підходу до справи і визначення не формальної, а реальної ситуації.

Отже, починаючи з 1924 року при різних установах масово створювалися осередки товариства «Друзі дітей», котрі широко розгорнули свою діяльність по подоланню та профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності у другій половині 20-х років. Діяльність цієї організації характеризувалася масовістю, котра

проявлялася у великій загальній чисельності осередків та членів. До обов'язків товариства входили різноманітні за змістом і обсягом завдання. Можна з упевненістю говорити, що товариство зробило найбільший внесок серед громадських організацій у справу подолання дитячої безпритульності. Хоча, зважаючи на підконтрольність владі, діяльність товариства можна охарактеризувати як підконтрольну партії «громадську ініціативу», тобто це було не що інше як «керована демократія».

З другої половини 20-х років створення осередків товариства на Херсонщині почало набирати масовий характер, у наслідок чого застосовувався механізм перереєстрацій, котрі проводилися з метою виявлення реальної ситуації в осередках. Не обмежуючись покращенням побуту дітей у дитустановах діяльність осередків товариства була також націленою на навчання дітей професії, що у майбутньому вирішувало для вихованців проблему працевлаштування та інтегрування у формат існуючого соціуму. Для активізації діяльності осередків товариство використовувало різні форми соцзмагання, більш того, виводило їх на міжрегіональний рівень.

Отже, діяльність товариства «Друзі дітей» мала конструктивний характер, що сприяло подоланню безпритульності, але не усувало самих причин масової дитячої безпритульності.

Джерела та література

1. Анатольєва О. І. Державно-правовий захист неповнолітніх в УСРР (20-ті роки ХХ ст.) // Право України. – 2009. – № 4. – С. 170-174.
2. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2001. – 22 с.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-2 Херсонський окружний виконавчий комітет (1923-1930 рр.), оп. 1, спр. 417 Докладные записки и переписка о работе комиссии по борьбе с беспризорностью детей, товарищества «Красный крест» и других комиссий и добровольных организаций (1927 г.). – Арк. 1-100.
4. Там само, спр. 513 Выписки из протоколов заседаний СНК, заседаний президиума Херсонского окрисполкома, комиссий по ликвидации детской беспризорности о ликвидации беспризорности (1928-1929 гг.). – Арк. 1-196.
5. ДАХО, ф. Р-319 Бериславська районна комісія допомоги дітям (1927 р.), оп. 1, спр. 1 Дело о деятельности Бериславской районной комиссии помощи детям (постановления, протоколы, устав, положение, инструкция, план работ) (1925-1926 гг.). – Арк. 1-58.
6. Там само, спр. 2 Протоколы заседания правления общества «ДД» о Всеукраинском съезде, о проделанной работе окружного отделения общества. Переписка с окружной комиссией помощи детям о проведении недели оздоровления ребенка (1927 г.). – Арк. 1-17.
7. ДАХО, ф. Р-422 Херсонське міське правління товариства «Друзі дітей»(1932-1934 рр.), оп. 1, спр. 3 План работы Херсонского городского правления товарищества «Друзья детей» на 1931-32 гг. Договор на социалистическое соревнование между Херсонским и Николаевским товариществами. Акты ревизий городского правления и ячеек. – Арк. 1-90.
8. Там само, спр. 12 Выписки из протокола 2-й конференции товарищества «ДД». Годовой отчет о работе Херс. городского правления «ДД» за 1931-1932 гг. – Арк. 1-17.
9. ДАХО, ф. Р-485 Правління Херсонської окружної ради товариства «Друзі дітей» (1924-1930 рр.), оп. 1, спр. 1 Дело о деятельности ячейки женотдела Водников (1924-30 гг.). – Арк. 1-20.

10. Там само, спр. 3 Протоколи засідань ячеек ДД, анкети обстеження ячеек ДД. Списки членів ячеек (1924-1928 гг.). – Арк. 1-122.
11. Там само, спр. 4 Інструкція і положення Всеукраїнського правління об організації ячеек, протоколи засідань ячеек «ДД». Списки членів ячеек (1924-26 гг.). – Арк. 1-148.
12. Там само, спр. 8 Дело о деятельности ячейки ДД Народного Суда (протоколы, анкеты обследования) (1924-1928 гг.). – Арк. 1-19.
13. Там само, спр. 9 Дело о деятельности ячейки ДД Окружного финансового отдела (анкеты обследований, сведения о работе, список сотрудников и членов ячейки) (1924-1930 гг.). – Арк. 1-20.
14. Там само, спр. 26 Дело о деятельности ячейки Детского городка им. Ленина (протоколы, переписка) (1924-1925 гг.). – Арк. 1-57.
15. Там само, спр. 29 Дело о деятельности ячейки ДД Детского дома морально-дефективных (протокол, отчет о работе, сведения, смета) (1924-1925 гг.). – Арк. 1-48.
16. Там само, спр. 34 Дело о работе ячейки Охматдета (анкеты обследования, список членов ячейки, переписка) (1924-1927 гг.). – Арк. 1-37.
17. Там само, спр. 52 Постановления Наркомата финансов УССР, Циркуляры Всеукраїнського товарищества об освобождении от налогов предприятий ДД, статистические отчетности. Годовой отчет, акт ревизии и денежные отчеты филиала (1926-1929 гг.). – Арк. 1-252.
18. Там само, спр. 53 Протоколы заседания правления ДД, окружная конференция ячеек ДД (1926-1930 гг.). – Арк. 1-73.
19. Там само, спр. 58 Циркуляр Наркомата финансов УССР, Всеукраїнського правління ДД, выписки из протокола СНК УССР, Всеукраїнського правління товарищества ДД о борьбе с детской беспризорностью, об оздоровительной кампании, организации клуба для беспризорных детей и другие акты ревизии правления ДД (1927-1928 гг.). – Арк. 1-588.
20. Там само, спр. 70 Отчеты, протоколы и акты работы ячеек «ДД» при учреждениях. Списки членів (1928-1929 гг.). – Арк. 1-105.
21. Там само, спр. 89 Переписка с окринспектурой Народного образования, Днепробугом и другими об открытии и организации работы столярной мастерской (1929 г.). – Арк. 1-19.
22. Там само, спр. 90 Переписка с Окрготделом, Днепробугом и др. об открытии и работе швейной мастерской. – Арк. 1-19.
23. ДАХО, ф. Р-801 Херсонська окружна комісія допомоги дітям (1922-1930 pp.), оп. 1, спр. 3 Отчеты, доклады и переписка с РКПД о деятельности. – Арк. 1-272.
24. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2002. – 17 с.
25. Іщенко І. В. Державна політика в сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 pp.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
26. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2005. – 19 с.
27. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924-1936 pp.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2008. – 18 с.
28. Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині / Держархів Херсонської області. – Херсон, 2000. – 24 с. – (Бібліотечка архіву. Вип. 1).

29. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
30. Стремецька В. О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – Т. 27, Вип. 14. – С. 102-106.
31. Стремецька В. О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920-1930-ті роки // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – Т. 32, Вип. 19. – С. 111-117.

Рецензент: науковий керівник Л. О. Цибуленко, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

В. П. Войтович

УМОВИ ПРАЦІ ТА ОБРАЗ УЧИТЕЛЯ ЗЕМСЬКОЇ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ кінця ХІХ ст.

Пошук кращих шляхів розвитку суспільства ніколи не припиняється. Освіта відіграє корінну роль у його житті, вона впливає на інтелектуальний, моральний, духовний стан його членів. Шукаючи шляхи реформ та поліпшень у освітній галузі, будуючи нову школу, варто знати, чим жила стара, якими силами, ідеалами. Особливої ж уваги заслуговує вчительство, адже для створення кращої школи, неодмінно необхідні кращі вчителі. Головною рушійною силою розвитку земської освіти наприкінці ХІХ ст. було саме вчительство, котре завдяки наполегливій праці змогло досягти значних результатів.

Земська школа здавна привертала увагу дослідників. Вивченням окремих питань займалися В. Ф. Абрамов, Л. Бадья, О. В. Гладьєва, С. В. Римський, М. Ф. Соловйова, Р. В. Яценко та ін. Окрему увагу саме вчительству Херсонської губернії, його соціальному та освітньому складу присвятив М. О. Мінц. Разом з тим, багатий матеріал для досліджень, котрий надають одні лише звіти та друковані видання того часу, не кажучи вже про окремі архівні матеріали, дозволяє побачити, що історія земської школи має великі перспективи дослідження, розкриття нових тем чи переосмислення старих.

Дана стаття має на меті висвітлити умови праці учительства земської школи, його обов'язки, види діяльності, у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження, торкнутись питань освіти, наскільки можливо, скласти портрет ідеального вчителя кінця ХІХ ст.

Суть освітньої реформи, проведеної 1864 року, полягала у створенні єдиної системи освіти. «Положення про губернії та повітові земства» поклали початок заснуванню органів місцевого самоврядування, котрим було дозволено проводити

різнопланову діяльність, у тому числі освітню, могли засновувати початкові, середні та професійні школи [1, с. 152].

«У 1866 р. у момент прийняття земськими установами на своє піклування початкової народної освіти стан її у Херсонській губернії був настільки невизначений, що знадобилось цілих 8 років, щоб скільки-небудь з'ясувати його» [2, с. 1]. Згадуючи свої враження від першого відвідання Херсонщини, М. Ф. Бунаков пише: *«Херсонська народна школа... була переповнена юнацькими прагненнями і світлими надіями, але не являла собою чогось визначеного. У неї ще не було ясно визначеної мети, завдання, ні певної програми, ні міцного зв'язку з народним життям... вона ще не являла ознак того, що саме з неї може вийти...»* [3, с. 1]. До освітньої справи значний інтерес виявили сільські громади: близько 45 % своїх коштів у середині 70-х років XIX ст. вони витрачали на утримання приміщень земських шкіл, заробітну плату вчителів та на придбання навчальних посібників [1, с. 152]. Населення саме приходило до бажання відкрити школу та шукало шляхи його здійснення, роль земства часто зводилась до методичної підтримки та деякої матеріальної [4, с. 4]. Не покривши повністю потребу в освіті, земські школи були помітною силою: порівнявши відомості з «Отчета Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии 1865-1874 годы» та «О мерах к дальнейшему развитию дела народного образования в Херсонской губернии» ми побачимо, що більшість (57,3 %) із 17,8 % дітей, котрі навчалися у 1874 р., здобували освіту саме у земських школах [5, с. 5; 4, с. 2].

З 1868 року першочерговими завданнями земств у справах народної освіти визначались: придбання сільських учителів та облаштування народних шкіл [5, с. 504]. Питання пошуку кадрів для земської школи було актуальним не лише через брак будь-яких вчителів, але й через значну роль особистості та майстерності вчителя, котрий, часто сам мав керувати школою, роботою серед дорослого населення, відати бібліотекою тощо.

За освітнім рівнем, земське вчительство поділялося на групи (чисельність за 1893 р.): осіб, котрі отримали освіту у середніх навчальних закладах, з правом на викладання у народних училищах – 126; випускників учбових закладів, що не дають цього права – 12; тих хто має чисто спеціальну підготовку – 105; ті, хто дістали звання народного вчителя за іспитом – 122 особи [10, с. 24]. Інколи навчали і вчителі «без свідоцтва» [12, с. 15].

Найкращий контингент працівників сільських училищ давали вчительські семінарії і жіночі гімназії, причому перевага не могла не залишитись на боці перших: поступаючись випускникам гімназії у наукових знаннях, вихованці семінарії були більш прилаштованими для сільської школи. Ця важлива обставина набувала особливого значення, зокрема, з огляду на те, що діяльність вчителя або вчительки не обмежувалась вимогами навчити дітей читати і писати [11, с. 10]. Випускники курсів жіночих єпархіальних училищ мали недостатню практичну підготовку і тому не були повно підготовлені до справи вчителювання. Різниця в учбових програмах учительських семінарій, прогімназій, гімназій, інститутів і єпархіальних училищ теж була значною, що підвищувало важливість учительських з'їздів [10, с. 24], котрі проходили на Херсонщині досить регулярно. Виходили також гарні вчителя та вчительки з тих, хто отримав звання за іспитом, але нестача загального розвитку давала про себе знати: ось чому кращими серед категорій виявлялися ті, хто пройшли курси хоча б середніх класових гімназій, найгіршими –

ті хто отримав домашню підготовку, або завершив нижчі училища. Звичайні недоліки таких вчителів: слабкі прийоми учіння, невміння керувати читанням книг із училищної бібліотеки, а нерідко і невміння справитися зі шкільною дисципліною. Тому висловлювалося бажання розширення програми іспитів осіб, що шукають звання сільського вчителя чи вчительки [11, с. 10].

Закон Божий викладався в усіх училищах законовчителями-священиками, за винятком 12 училищ, де викладання велося світськими учителями та вчительками під наглядом приходських священиків [11, с. 8]. Це свідчить, що попри гуманістичну спрямованість земської освіти, вона не була відірвана від релігії.

Загалом викладацький склад визнавали задовільним. Винятки були рідкими і шляхом постійного керівництва інспекторів-ревізорів усувались, лише у крайніх випадках, усуненням учителя з посади [11, с. 8].

Свої знання, кваліфікацію учителі могли підвищити на короткотермінових літніх вчительських з'їздах і курсах, що особливо активно організовувались земствами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Безпосереднім результатом проведення курсів було підвищення рівня викладання у народних училищах. Віддаленим – накопичення досвіду їхньої організації та проведення. Курси підвищення кваліфікації народних вчителів проводилися земствами з 70-х років ХІХ ст., перериваючись двічі, з політичних причин – у 80-90-ті роки ХІХ ст. та у роки Першої російської революції [6, с. 84], і до початку Першої світової війни [6, с. 82]. Успіхи цієї роботи, нарощений кадровий потенціал та його перспективи на Херсонщині ми можемо оцінити вже на кінець ХІХ століття.

На долю вчителя випадало багато праці. У 1974 році було видано інструкцію для початкових народних училищ, котрою мали керуватись усі відповідні навчальні заклади незалежно від їх належності (земські, міські, приватні, єврейські тощо), котра висувала чітко сформовані вимоги до навчальної кімнати, вчителя, закладала основи міжучнівських відносин та відносин вчителя з дітьми, визначала завдання вчителя, святкові та вихідні дні тощо [3, с. 5-14]. За нею на вчителя покладалось стеження за чистотою приміщення, де навчались діти, контроль за відносинами всередині колективу, здоров'ям учнів, дисципліною, дотриманням свят тощо. За заявами інспекторів у районах, у котрих ведуться читання для народу, повторні заняття для тих хто закінчив курси, видаються книги для читання, все це, якщо йде успішно, то виключно завдяки старанності вчителів і вчительок [11, с. 8]. В Олександрійському та Єлисаветградському повітах народні читання вважались обов'язком вчителя, але проводились вони повсюдно. Супроводжувались читання туманними картинками і проводились у більшій кількості шкіл, ніж малося ліхтарів для їх проявлення [12, с. 8], з чого бачимо, що земське вчительство відповідально ставилось до своїх обов'язків, не зважаючи на їх розмаїття, шукало шляхів збільшення ефективності своєї роботи, що потребували значних затрат сил. У вільний від класних занять час вчителі займались співом, військовою гімнастикою, вели ремісничі класи чи сільськогосподарські курси, існувало кілька гуртків шовківництва [12, с. 8-11,14]. *«Сила херсонської земської школи, котра вже порівняно багато зробила для місцевого народного життя, для внесення в нього людських начал, головним чином полягає в її вчительстві»* [3, с. 35].

Усі земські школи Херсонської губернії належали до розряду однокласних народних училищ і лише 5 шкіл (у Добровеличкові, Казанці, Ново-Архангельську, Ново-Українці і Ровному Єлисаветградського повіту) – до розряду двокласних [7,

с. 2]. Тодішні дослідження в галузі шкільної статистики показали, що фактична тривалість курсу у однокласних сільських училищах – 4 роки. Така тривалість водночас вважалась як надмірною, так і цілком задовільною. Нарікаючи на слабку продуктивність школи, що призводила до збільшення у часі курсу учіння, розрахованого на три роки [8, с. 31], водночас відзначали і те, що тривалість в 4 роки встановлена, між іншим, для Санкт-Петербурзької, Курської губернії. Тотожність цифр, котрі визначають тривалість курсів у однокласних земських школах Санкт-Петербурзької, Курської та Херсонської губерній, давало підставу припускати, що тривалість навчання дорівнює 4 рокам на теренах усїєї Росії; тож, як реально обґрунтована, може бути покладена до основи усіх розрахунків при складанні нового проекту загального навчання [7, с. 15]. Щодо причин низької ефективності учіння, М. І. Борисов виділив наступні: вступ до школи дітей у занадто ранньому віці; стислість навчального року (а крім того, очевидно, що як початок так і кінець занять у сільських школах найбільш нестабільні, через те що учні часто є помічниками своїх батьків у польових роботах, котрі починаються ранньою весною і завершуються пізньою осінню, відриваючись у цей час від школи [9, с. 27]); занадто пізнє провадження екзаменів; викладання на мові, невідомій населенню; бідність селянської маси; несприятлива гігієнічна обстановка, невідповідність (див. Таб. 1) кількості дітей і розмірів школи, наявними силами педагогічного персоналу [8, с. 31-32].

Положення вчителя, число учнів котрого перевищує норму, важке, особливо, у тому випадку коли він один у школі, і у момент втоми нікому довірити навіть нагляду за класом. *«У таких умовах людина, котра піклується про здоров'я буде вести справу «спустивши рукава», а старанний його собі зіпсує, якщо тільки і той і інший не вирішать покинути свою професію»* [10, с. 9-10].

Таблиця 1.*

Рік	1892	1893	1894
Прийнята максимальна величина	60	60	40
Учнів на одного вчителя У школах з 1 вчителем	<30->121	<30->111	<30 – 160
У школах з 2 вчителями (загальна кількість учнів)	30->96 (61->191)	25->101 (51->201)	25-100 (50-200)
У школах з 3 вчителями	33->57 (101->171)	43->81 (131->241)	20-67 (60-200)
У школах з 4 вчителями	–	72-75 (291-300)	57-76 (225-304)
У школах з 5 вчителями	–	49-50 (241-250)	65-66 (326)

*[92, с. 5; 93, с. 9; 94, с. 7]

Не зважаючи на велике навантаження, матеріальне заохочення вчителів залишалось доволі низьким, про що знаходимо скарги у звітах [3, с. 36].

Тож, ми бачимо, що земська школа опікувалась не лише «поточними» учнями, але і рівнем освіти взагалі, керуючи видачею книг, проводячи читання, бесіди з

тими, хто вже вибув зі школи, підтримуючи таким чином і рівень освіченості, і зв'язок поколінь, і певний моральний рівень населення, згуртовуючи громаду.

Визначаючи ідеали, на які спиралась земська школа, можна виділити наступне: гуманістична, антропоцентрична освіта, проте без відриву від віри та релігії, від піклування нагальними потребами громади. Крім ідеалів та знань учителі давали учням і певні навички, уміння, ремесла, котрі могли б допомогти у майбутньому утримувати родину.

Умови праці вимагали від учителя бути дуже активною людиною, здатності переносити такі недоліки, властиві і сучасності, як низьке соціальне положення вчителя, надмірне навантаження на нього як у сенсі різнопланової діяльності так і у надмірній кількості учнів у класі, погане забезпечення підручниками та іншими засобами навчання. Наразі відчувається спадання активності вчителів: дуже рідко ведеться якась робота з учнями або випускниками поза межами школи, хоч тепер школи часто мають проектори, комп'ютеризовані класи, інтерактивні дошки тощо, але це та інше обладнання часто простоює без роботи, у той час як раніше, маючи на губернію обмежену кількість тіньових картин та ліхтарів для їх розгляду, вчителі активно користувались ними, обмінювались, позичали тощо. Віддаючи належну пошану вчителю минулого, варто наслідувати кращі його риси для майбутнього.

Джерела та література

1. Мінц М. О. Земські початкові школи на Півдні України в 60-70-х роках ХІХ століття / О. М. Мінц // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, – Т. 42, Вип. 29. – С. 151-158.
2. Народное образование в Херсонской губернии за 1896 год / [Издания Херсонской Губернской Земской Управы] – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1988. – 131 с. (прил. 132-157).
3. Бунаков Н. Ф. Отчет о временных педагогических курсах происходивших летом 1899 года в г. Херсоне / Н. Ф. Бунаков ; [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Паровая типолитография О. Д. Ходушиной (б. Ващенко), 1900. – 36 с.
4. О мерах к дальнейшему развитию дела народного образования в Херсонской губернии. – Херсон : Типолитография О. Д. Ходушиной, 1903. – 51 с.
5. Отчет Херсонской Губернской Земской Управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии 1865-1874 годы. Том III, отдел IV. – Херсон : Типография Н. О. Ващенко, 1875. – С. 501-733. (прил. 1-24)
6. Бадья Л. Хронологія проведення земствами України літніх вчительських курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Бадья // Історико-педагогічний альманах. – 2009. – Вип. 1. – С. 81-86.
7. Борисов Н. И. Результаты выпускных испытаний в одноклассных земских школах Херсонской губернии в 1897 году / Н. И. Борисов ; [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Типолитография О. Д. Ходушиной, 1898. – 15 с. (прил. 16-53)
8. Борисов Н. И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах Херсонской губернии / Н. И. Борисов ; [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Типолитография О. Д. Ходушиной, 1897. – 32 с (прил. 34-74).
9. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 год. – Херсон : Паровая типолитография О. Д. Ходушиной (б. Ващенко), 1902. – 66 с. (прил. 68-90).
10. Народное образование в Херсонской губернии за 1893 год / [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1895. – 70 с.

11. Барзаковский П. Отчет о состоянии народных училищ Херсонской губернии в 1895 году Директора народных училищ Херсонской губернии / П. Барзаковский ; [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Типолитография О. Д. Ходушиной (б. Ващенко), 1896. – 26 с. (прил. 28-37).
12. Народное образование в Херсонской губернии за 1892 год / [Издания Херсонской Губернской Земской Управы]. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной (б. Ващенко), 1894. – 38 с.
13. Инструкция для начальных народных училищ Херсонской губернии, изданная Херсонским Губернским Училищным Советом на основании п. 1 ст. 32 Положения 25 мая 1874 г. Издание второе. – Одесса : Типолитография Е. И. Фесенко, 1885.

Рецензент: науковий керівник Л. О. Цибуленко, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

А. В. Донець

ВНЕСОК ХЕРСОНЩИНИ В ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ЗЕМЕЛЬ (50-ті роки ХХ ст.)

В історії України налічується не так багато проблем, які б за своєю актуальністю та складністю можна було б порівняти з аграрним питанням. Різноманітність аспектів цієї багатогранної проблеми й сьогодні залишає дослідникам значне поле подальшого наукового пошуку.

Мета роботи – на основі джерел із фондів державного архіву Херсонської області виявити внесок Херсонщини в освоєння цілинних земель (50-ті роки ХХ століття).

Серед істориків першим почали глибоко займатися цією проблемою М. Тяжельніков [10], Ф. К. Михайлов та І. Ш. Шамшанов [7], які опублікували у 1957-1959 рр. ряд науково-дослідних і науково-популярних статей з різних питань масового освоєння цілини. Більшість з них було написано на основі архівних джерел, взятих з місцевих і центральних архівів. Однак, слід зазначити, що більшість з цих робіт висвітлювали роль КППС в освоєння цілинних і перелогових земель.

В радянський період можна виділити три етапи освоєння цілинних і перелогових земель. Перший з них пов'язаний зі створенням наприкінці 20-х – на початку 1930-х років на Північному Кавказі, в Поволжі, Сибіру, Казахстані і на Далекому Сході майже двох тисяч зерновиробничих і тваринницьких радгоспів. Другий етап розорювання цілинних і перелогових земель відносять до третьої п'ятирічки. Освоєння на сході країни відбувалося без масової організації нових господарств, але на базі вітчизняної сільськогосподарської техніки. XVIII з'їзд ВКП(б), що відбувався в березні 1939 р. постановив завдання за третю п'ятирічку освоїти до 10 млн. га в першу чергу в малоземельних районах Казахстану. Третій етап освоєння цілинних і перелогових земель пов'язаний з відновленням їх розорення в

Донець А. В. – студентка факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

1950-ті роки після відновлення зруйнованого війною сільського господарства і налагодження масового випуску сільськогосподарської техніки [2, с. 5].

З метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції восени 1953 р. з ініціативи М. Хрущова було прийнято рішення про освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану та Сибіру [1, с. 241].

«Освоївши цілинні землі, – говорив М. С. Хрущов у розмові з англійським ученим, громадським діячем Джоном Бернолом, – наша країна одержить таку кількість хліба, яка потрібна для покриття потреб населення, також для піднесення тваринництва, для експорту, створення необхідних резервів» [8, с. 1].

Розв'язання цього питання вимагало передусім людських ресурсів, сільськогосподарської техніки, а головне – ентузіазму молодих людей. Джерелом цього багатства слугувала Україна. Вона мусила взяти на себе зобов'язання постачальника трудових та матеріальних ресурсів. Так, у 1954-1956 роках до Казахстану виїхало 80 тисяч юнаків та дівчат, досвідчених працівників сільського господарства. Багато з них там і оселились. Крім того, щовесни на сезоні роботи їхали з України сотні тисяч студентів, учнів СПТУ. За допомогою УРСР на казахській землі було створено 94 радгоспи. Відчуваючи брак сільськогосподарської техніки на своїх колгоспних ланах, Україна мусила постачати її до Казахстану і Сибіру [1, с. 241].

Значний внесок у справу допомоги цілинникам внесла і Херсонщина. На заклик уряду відгукнулася по-перше молодь. За кілька днів у комсомольські організації області надійшло понад 2 тисячі заяв від комсомольців і молоді з проханням надіслати їх в Кустанайську і Кокчетавську області, де планувалася освоїти сотні тисячі гектарів цілинних земель.

Взагалі з Херсонського вокзалу в першому ешелоні 11 березня 1954 р. було відправлено 400 юнаків та дівчат Херсонщини на освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану. Комсомольська організація Херсонської області взяла шефство над одним із новостворених радгоспів у Кустанайській області Казахської РСР – зернорадгосп ім. Чехова. У цьому радгоспі працювало 130 посланців Херсонщини. Цей радгосп займав одне із провідних місць серед інших нових радгоспів. Тут було збудовано кілька жилих будинків, гуртожиток, магазин, обладнані приміщення для школи і лікарні, збудовано електростанцію та їдальню.

До цілинних земель херсонці їхали навіть подружніми парами. Так, наприклад, одними з перших на освоєння цілинних земель поїхало подружжя Ольги та Станіслава Рудинських. Станіслав працював трактористом, Ольга – обліковцем в тракторній бригаді. Разом з ними поїхало подружжя Олени та Віктора Коновалових.

За перший рік освоєння цілинних та перелогових земель на територію Казахської РСР з Херсонщини було направлено 155 спеціалістів, з них – 50 комбайнерів, 40 бригадирів тракторних бригад, 40 шоферів, 25 інженерів, техніків та механізаторів [6, арк. 2].

Путівки на цілину отримали працівники різних спеціальностей. Наприклад, до Казахстану поїхали: кочегар заводу ім. Петровського Михайло Борисов, столяр заводу ім. Куйбишева Юрій Головка, слюсар автотранспортної контори Федір Маня, арматурник Херсонської суднобетонверфі Анатолій Шликов [4, арк. 1].

Значну кількість кадрів було направлено до цілинних районів і з колгоспів, радгоспів та МТС Херсонської області. З першою колоною поїхали шофери Віктор Гурієнко, Микола Ніколаєв, Василь Верещак, трактористи Сергій Атоненко, Микола

Кузнецов з Калінінського району, автослюсарі А. Тичий, В. Тимофєєнко, шофер С. Дядик з Бериславської автороти, комбайнер В. Тонкошкурів з Нової Олексіївки.

Виявили бажання їхати на цілину і будівники Каховської ГЕС: шофери автотранспортної контори Григорій Дубіна, слюсар Валентин Шульгін, рульовий Володимир Руденко, матрос першого класу пароплава «Енергетик» Віктор Кутоков [3, арк. 2].

Багато заявок на поїздки подали учні Архангельського училища механізації сільського господарства. Серед перших був Станіслав Студницький. У вивозі хліба з Казахстану активну участь брали водії автоколони з Нижньосірогозького району Херсонської області. Набагато перевиконували встановлені завдання водії В. Білоконь, І. Беліков, І. Сапронов, І. Анедченко [9, с. 49].

За короткий строк працівники нового радгоспу провели роботу з підняття цілинних земель і капітального будівництва. З перших днів сільськогосподарських робіт між бригадами було організовано змагання, підсумки якого регулярно підбивалися, переможцям вручався перехідний Червоний прапор. Завдяки цьому державний план 1955 року з підняття цілини був виконаний достроково. При відмінній якості було зорано 19 тисяч гектарів землі і засіяно ярими культурами близько 6 тисяч гектарів.

На проведенні цих робіт особливо добре відзначились посланці Херсонської комсомольської організації: Анатолій Левченко, Микола Брага, Лідія Цокур, Анатолій Андрущенко та багато інших. За досягнуті успіхи трактористи А. Левченко, М. Брага, Ф. Безуглий були направлені на Всесоюзну сільськогосподарську виставку [3, арк. 3].

Важливу роль в освоєнні цілинних і перелогових земель відіграла молодь Української РСР. Трудівники України лише за перші два роки відправила на освоєння цілинних і перелогових земель 93 тисячі робітників і спеціалістів. У 1954-1956 роках близько 45 % тракторів і 18 % комбайнів, а в 1961-1962 роках – майже половина тракторів і тракторних плугів, отриманих працівниками цілини, прийшла з України. Посланці українського народу брали участь в створенні 72 цілинних радгоспів, що склало 25 % знову організованих радгоспів Казахстану. Кожен сьомий цілинник був вихідцем з України, при цьому 30 тисяч уродженців Херсонщини. Посол Казахстану в Україні А. Ж. Жумабаєв 15 червня 2004 року з офіційним візитом відвідав Херсонську область і за дорученням президента Казахстану Нурсултана Назарбаєва урочисто вручив ювілейні медалі «Цілині – 50 років» нашим співвітчизникам Ларисі Дем'янівні Бажко та Катерині Іванівні Суховій, які брали участь в освоєнні цілини. Наведений факт свідчить про визнання великої ролі українського народу в цій справі.

Допомога українського народу суттєво позначилася на економічному, соціальному, політичному, культурному житті Казахстану. Без перебільшення можна стверджувати, що в той період було створено основу економічної інфраструктури Казахстану, яка функціонує і сьогодні. Однак, визначаючи позитивні аспекти цього процесу, потрібно сказати, що освоєння цілини – це характерний приклад спроб вирішення соціально-економічних проблем шляхом екстенсивного розвитку. Цей спосіб вимагав величезних зусиль і затрат, його результати виявилися нижчими, ніж очікувались.

Джерела та література

1. Аграрна історія України : Підручник. – 2-ге вид., випр і доп. – К. : Т-во «Знання», 2000. – 342 с.
2. Алтухов А. Освоение целинных и залежных земель: Необходимость и значение // АПК: экономика, управление. – 2004. – № 1. – С. 3-12.
3. Державний архів Херсонської області, ф. П-46 Херсонський обласний комітет компартії України, оп. 1, спр. 2503 Постанова виконкома Херсонського облсовета депутатів трудящихся і бюро області в Краснодарський край і Казахську республіку для уборки хлібів. 17 червня 1954 г.
4. Там само, спр. 2640 Постанова Херсонського облвиконкома і бюро обкома КП України про направлення робітників, інженерно-технічних робітників і службовців на цілину. 12 лютого 1955 г.
5. Там само, спр. 2642 План відбору і відрядження механізаторських кадрів і спеціалістів для роботи в МТС, радгоспи по освоєнню цілинних і перелогових земель у 1954 р.
6. Там само, спр. 2643 Довідка про кількість комсомольців і молоді, направлених на освоєння цілинних і перелогових земель на 8 липня 1954 р.
7. Михайлов Ф. К., Шамшанов Ш. Народное движение за освоение целинных и залежных земель в Казахстане (1953-1960). – Алма-Ата, 1964. – 267 с.
8. Розмова тов. Хрущова з англійським вченим і громадським діячем Джоном Берналом, // Радянська Україна. – 1954. – 24 грудня. – С. 1.
9. Тараненко В. М. Участь трудових України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954-1960) // Український історичний журнал. – 1959. – № 6. – С. 47-57.
10. Тяжельников Е. М. К вопросу о миграции населения в связи с освоением целинных и залежных земель. – Алма-Ата, 1961. – 254 с.

Рецензент: науковий керівник В. Я. Павленко, к.і.н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Ю. В. Карпенко'

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД» В УКРАЇНСЬКОМУ АРХІВОЗНАВСТВІ

Поняття «архівного фонду» є базовим для архівознавства. Термін «фонд» (франц. *fond* – основа) у значенні «сукупність документів однієї установи» з'явився у другій половині ХІХ ст. (автор Ж.-Н. де Вайї). У масштабі окремо узятій держави поняття архівного фонду трансформується в «Державний архівний фонд» або «Національний архівний фонд» [4, с. 23]. У сучасній архівній практиці цей термін отримав законодавче оформлення практично у кожній країні світу. Тому вивчення еволюції поняття «Національний архівний фонд» для глибшого розуміння його компонентів й перспектив подальшого розвитку є гостро актуальним для української архівної науки. Важливий внесок у вивчення історії поняття архівного фонду зроблено українськими архівістами у 1917-1930-ті роки: О. Грушевським, В. Модзалевським, В. Міяковським, В. Веретенниковим [7], радянським вченим

Карпенко Ю. В. – студентка факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

В. Автократовим [1], сучасними дослідниками: І. Матяш, Г. Папакіним, Л. Приходько [4; 5; 7].

У радянському та українському радянському законодавстві поняття «Державний архівний фонд» пройшло декілька етапів розвитку.

У 1920-1930-х рр. термін «Єдиний державний архівний фонд» (далі – ЄДАФ) використовували для означення сукупної архівної спадщини УРСР.

Декрет РНК УСРР «Про охорону архівів», виданий у жовтні 1922 р., визначив статус ЄДАФ як сукупності документів, що зберігаються чи перебувають на обліку в державних архівосховищах. Декрет, однак, не визначив чіткі межі та вміст ЄДАФ. У ньому йшлося лише про перелік груп архівних матеріалів [7, с. 45].

16 грудня 1925 р. РНК УСРР ухвалила спеціальну постанову «Про ЄДАФ УСРР». Вона містила низку доповнень до попереднього законодавчого акту, зокрема, визначала компетенцію Українського центрального архіву щодо комплектування документами з історії революції, партійних документів відповідних комітетів КП(б)У та військових архівів; вводила обов'язкову реєстрацію приватних архівів, які мали культурно-історичне та громадське значення [5].

5 квітня 1930 р. РНК УСРР прийнято постанову про ЄДАФ, яка містила Статут про ЄДАФ УСРР. У статуті наводився докладний перелік груп документів, що потрапляли на державне зберігання. Крім закінчених у діловодстві справ, документів та листування, обліку підлягали: архівні матеріали ліквідованих установ, промислових, торгівельних підприємств, державної і змішаної форм власності [7, с. 24-55].

У березні 1939 р. архівні установи перейшли у віддання НКВС СРСР, що фактично скасувало всі попередні положення про ЄДАФ УРСР. 29 березня 1941 р. РНК СРСР затвердила «Положення про ДАФ СРСР», яке не передбачало поділу Державного архівного фонду СРСР (далі – ДАФ СРСР) на фонди союзних республік. У положенні ДАФ СРСР визначався як сукупність документів, що мають наукове, політичне і практичне значення, незалежно від часу їх походження, місця створення, змісту, оформлення, техніки і способів відтворення [7, с. 24-55].

Із здобуттям Україною незалежності не міг не змінитися статус її архівного фонду. У 1993 р. прийнято Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Відповідно до ст. 1 цього Закону Національний архівний фонд (далі – НАФ) – це сукупність документів, незалежно від їх виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому цим Законом [3].

У 2001 р. була прийнята нова редакція Закону, який отримав назву Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Згідно з нею уточнено формулювання терміну НАФ як сукупності архівних документів, що відображають історію духовного і матеріального життя українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації [2].

Відповідно до статті 1 цього Закону до НАФ України належать архівні документи (оригінали або копії, що їх замінюють) незалежно від їх виду, носіїв інформації, місця і часу створення, місця зберігання, режиму доступу, форми власності на них, є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території

України або згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню в Україну [2, с. 17].

Формування НАФ здійснюється на підставі експертизи їх цінності. НАФ є самостійною інформаційною системою, складовою частиною національних інформаційних ресурсів, одним із джерел забезпечення інформаційних потреб фізичних і юридичних осіб, суспільства, держави.

У складі НАФ виділяють три основні групи документів. По-перше, це документи українського походження, що утворилися за межами України, як результат діяльності української трудової еміграції, військових, культурно-освітніх наук, установ, громадських об'єднань, окремих осіб передані у власність України чи її громадянам у порядку на підставі дарування або зберігаються за межами України і відповідно до угод підлягають поверненню в Україну. Це документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності державної влади, громадських організацій, установ усіх форм власності, окремих осіб та зберігаються на території України.

До другої групи відносяться документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і з різних обставин опинилися на території України, стали невід'ємною частиною її національно-культурної спадщини.

Серед документів кожної з цих груп, є такі, які мають особливе значення і мають унікальний характер. Їх визначення зазвучали по-новому у сучасному українському архівознавстві. До особливо цінних документів віднесені архівні документи, що містять інформацію про найважливіші події, факти і явища життя суспільства, не втрачають значення для економіки, державного управління, і є неповторним з огляду їх значення, їх автографічності; до унікальних документів – документи НАФ, що становить виняткову культурну цінність, мають важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу і визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину, ці документи включено до державного реєстру за положенням про віднесення документів НАФ до унікальних.

Документи НАФ України можуть перебувати в будь-якій формі власності, передбаченій Конституцією та законами України.

На відміну від радянського законодавства, яке визнавало тільки державну власність на документи ДАФ, в Україні державі належать архівні документи, що нагромадилися за час діяльності:

- органів державної влади та управління, державних та націоналізованих підприємств, установ і організацій, що діяли на території України, а також органів і формувань, що претендували у різні часи на державну владу;
- державних підприємств, установ і організацій України, що діють за її межами;
- підприємств, установ і організацій змішаної форм власності, якщо в їх статутному капіталі переважає частка державної власності;
- установ релігійних конфесій до часу відокремлення церкви від держави;
- підприємств, установ і організацій колишньої компартії України, інших політичних організацій, що ліквідовані, або само розпустилися;
- інших громадських організацій та об'єднань громадян до часу їх реєстрації відповідно до законодавства України про об'єднання громадян;
- ліквідованих недержавних підприємств, установ і організацій у разі відсутності право наступників;

– юридичних і фізичних осіб, надійшли на законних підставах у власність держави, у тому числі з закордону [2, с. 14-18].

Власністю територіальних громад є архівні документи, що нагромадилися за час діяльності органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, установ та організацій, а також документи, що передані архівним відділам міських рад іншими юридичними і фізичними особами без збереження за собою права власності. Архівні документи, що не мають власника або власник яких невідомий, переходять у власність держави на підставі рішення суду, винесеного за заявою державної архівної установи, крім випадків, передбачених законами України.

Таким чином, поняття НАФ пройшло довгий шлях еволюції від ЄДАФ УРСР до свого сучасного значення, яке відображає світові тенденції формування та розвитку сукупних архівних фондів окремих держав у поєднанні з традиціями, що впливають з історичного розвитку архівної справи в Україні.

Джерела та література

1. Автократов В. Н. Понятие «архивный фонд» в советском архивоведении 1920-х гг. / В. Н. Автократов // Археографический ежегодник за 1984 г. – М., 1986. – С. 42-61.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Архіви України. – 2002. – Вип. 1-3. – С. 3-33.
3. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». – К., 1994.
4. Матяш І. Б. Основні поняття архівознавства // Архіви України. – 2010. – Вип. 3-4(269): липень-вересень. – С. 22-58.
5. Папакін Г. В. Єдиний державний архівний фонд УСРР/УРСР (ЄДАФ УСРР/УРСР) // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. – К., 2005.
6. Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 5-30.
7. Приходько Л. Д. Формування поняття «архівний фонд» в українському архівознавстві 1920-х – початку 1930-х рр. // Архіви України. – 2012. – Вип. 1.(277): січень-лютий. – С. 24-55.

Рецензент: науковий керівник Н. М. Кузовова, к.і.н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

А. І. Микитюк'

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ХЕРСОНСЬКОГО КРАЮ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1942-1944 рр. (за матеріалами ДАХО)

Ця тема є певним чином розробленою – останнім часом співробітниками державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО): проведено опис, джерелознавчий аналіз фондів часів окупації, деякі матеріали введено в науковий обіг [9-11]. Таким чином, в ДАХО є в наявності 74 фонди, фондоутворювачами яких

Микитюк А. І. – студент факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

є різні інституції та структурні підрозділи нацистської окупаційної влади. Нами опрацьовано матеріали кількох фондів, що розкривають суть економічної політики нацистів на Херсонщині та її окремі практичні заходи [1-8].

Найбільше значення для реконструкції стану економіки Херсонщини в умовах окупаційного режиму є розпорядження Рейхскомісара України, які обов'язкові для виконання на місцях. Особливо цікавим виявився фонд місцевого гебіткомісара Вальтера Баренса. Цей архівний комплекс представляє собою систематизовані за хронологічним та предметним принципом документи, надруковані чи написані від руки німецькою мовою, завірені мокрою печаткою адміністрації Херсонської окупаційної влади. Серед іншого, це дозволи на проведення різноманітних робіт за межами міста (наприклад – дозволи на вилов риби в Дніпрі в нічний час), розпорядження гестапо щодо корисності тих чи інших громадян для блага Третього Рейху, списки працівників рекомендованих біржами труда для тих чи інших робіт тощо. Крім документальних матеріалів, фонд містить добірки публікацій у пресі, які, імовірно, впливали на формування засад нацистської політики на конкретних окупованих територіях (наприклад, примірник газети для фольксдойче німецькою мовою, в якій є стаття про винятковість і значущість умов у Херсонському краї для розвитку сільського господарства).

Щодо стану аграрного сектору Херсонщини в умовах окупації, то документація розпорошена по багатьом фондам і розкриває діяльність агрономічних контор на території Херсонського краю, опорних пунктів при сільсько-господарських керівниках районів та обцинних господарств. Збереглися матеріали по діяльності агрономічних контор в Великоолександрівському та Генічеському районах. Також наявна різноманітна інформація з приводу стану сільського господарства, про перехід на одноосібне господарювання, інвентарні списки вилучення с/г продукції на потреби Вермахту. Найбільше значення для реконструкції стану сільського господарства мають опрацьовані нами фонди німецьких установ, в управлінні яких безпосередньо знаходився аграрний сектор [5-8].

Стан промисловості Херсонщини було розглянуто на матеріалах кількох фондів, в яких викладено перелік діючих підприємств та відомості про інвентаризацію їх обладнання, а також окреслено проблеми відновлення промислових структур окупаційною адміністрацією [1-4].

В цілому суть економічної політики на території Рейхскомісаріату «Україна», куди відносилася і частина Херсонської області, визначена і відома. Вона полягала в тому, що гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, залишалося менше того мінімуму, що потрібний був для його існування. Нацисти планували перетворити українські землі на аграрний придаток Великонімеччини. Рейхсмаршал Г. Герінг вважав за доцільне застосовувати жорсткі силові методи вилучення необхідного продовольства, повністю ігноруючи потреби і стан місцевого населення. Райхміністр східних територій А. Розенберг зазначав: *«Завдання України полягають у тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною»*. Райхскомісар України Е. Кох у червні 1941 р. заявив: *«Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме – житницею Європи»*. Але провадження цієї політики на місцях мало свої особливості. Тому інформативні можливості означених

фондів ДАХО дозволяють конкретизувати окупаційну політику та реконструювати перебіг економічного життя Херсонщини періоду окупації.

Зазначені матеріали дозволили розглянути впровадження економічної політики нацистів на Херсонщині в аграрному секторі, промисловості, а також в галузі регулювання обігу робочої сили.

1. Для регулювання та керування господарством на місцях, німецькою окупаційною владою було створене управління аграрним сектором економіки Херсонщини, яке розподілялось на відділи за територіальним принципом. У свою чергу відділи спиралися на діяльність агрономічних контор. Крім агрономічних контор в районах діяли сільськогосподарські пункти [5].

Діяльність цих установ полягала в керуванні роботою громадських господарств, слідкуванні за якістю та покращенням якості обробітку землі. На особливому контролі агрономічних контор та опорних пунктів стояло точне виконання плану постачання окупаційній владі сільськогосподарської продукції для відправки продовольства в Німеччину та для військових сил вермахту.

Також у звітах про діяльність агрономічних контор є акти про насадження лісосмуг для зменшення ерозії ґрунтів. Наявність цих звітів свідчить про те, що сільськогосподарські угіддя планувалося використовувати для постачання окупаційних сил ще досить довгий час, з огляду на тривалі бої і втрати німецьких сил.

В контексті запровадження «Нового аграрного ладу» Рейхсміністра по східним окупованим областям А. Розенберга, з метою заохочення до співпраці з окупаційним режимом селянства, в діяльність агрономічних контор Херсонщини входила задача організувати розподіл земельних фондів серед селянства. Також приймалися і розглядалися заяви від колишніх куркулів та їх нащадків про повернення земельною власності, втраченої в період радянської влади. Складалися списки професійних спеціалістів у галузі сільського господарства і таким людям пропонувалося надати пільги – отримання власної землі чи поліпшення умов життя в обмін на співпрацю з нацистським окупаційним режимом [6].

На наступному рівні в ієрархії керування місцевим господарством були сільські управи Херсонщини. В сферу їх діяльності входили такі заходи: проведення інвентаризації матеріальних цінностей, які мали бути на обліку окупаційної влади; проведення ремонтних та будівельних робіт для відновлення систем водопостачання, зруйнованих у 1942 р великою повінню, а також відновлення іригаційних систем зрошення полів [7].

В організації сільського господарства було заборонено колгоспи і замість них було введено кооперативи. По своїй суті вони являли останню ланку в управлінні сільським господарством, називалися обшинними господарствами і підпорядковувалися сільським управам, фактично вони були створенні на базі офіційно розформованих колгоспів та радгоспів [8].

2. Промислові підприємства були зосередженні перш за все у місті Херсоні. Основні: *«Машинобудівний завод № 1 (Petrovski), консервний завод № 1 (колишній завод ім. Сталіна), Завод протипожежного обладнання, металопрокатний та трактороремонтний заводи, дві авторемонтні майстерні, лакофарбова фабрика, артіль «Ліскооп», а також водогін та паротурбінна електростанція»* [2].

З цих же матеріалів відомо також, що при відбудові промислових споруд у німців були значні проблеми по відновленню міського водогону. Радянська влада,

відступаючи з Херсону, наказала знищити документи перш за все інженерно-технологічного характеру, тому дуже ускладнився пошук і відновлення артезіанських свердловин, які були зруйновані повинню 1942 року [3].

Паротурбінна електростанція була частково відновлена після пошкоджень і працювала стабільно, хоча весь час спостерігалася проблема недостатньої потужності [11].

На основі всіх цих підприємств окупанти сподівалися налагодити певний регіональний продовольче-промисловий механізм постачання і забезпечення подальшого просування німецьких військ в наступі на радянські території.

3. Ринок праці на окупованих німецькими загарбниками територіях підтримувався завдяки роботі таких установ як біржі праці, які займалися обліком працездатного населення і забезпечували робочою силою підприємства і установи.

На території Херсонщини існувало три біржі праці, одна районна і дві міські. Районна біржа праці знаходилася у Чаплинці. Міські перебували у містах Берислав та Генічеськ [5]. Вони підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісарам. В газети подавалися повідомлення про час і місце, куди мають прибути чоловіки та жінки для зарахування до роботи. Заявку на потрібну кількість людей до біржі подавали підприємства та установи, яким була необхідна робоча сила.

Також біржа праці розподіляла людей на певні професійні групи, переважно за фізичними можливостями. До першої професійної групи зараховували людей здорових, міцних і витривалих, їх посилали на найбільш важкі і трудомісткі роботи, а також набирали з них поліційні підрозділи, які мали слідкувати за порядком. Другою групою були люди освічені, переважно ті, які володіли німецькою мовою, частіше за все це були вчителі. Їх використовували для канцелярської роботи, а також в якості перекладачів та посередників для відносин з місцевим населенням. Третьою категорією були люди, які володіли певним кустарним ремеслом народного вжитку. Їм видавався дозвіл, або своєрідна ліцензія на здійснення роботи з урахуванням сплати податків в міську управу.

Свою діяльність біржі праці німецької окупаційної влади на території Херсонської області припинили у 1943 році у зв'язку з наближенням фронту.

Таким чином, матеріали ДАХО мають значні інформативні можливості для подальшого вивчення життя Херсонського краю та херсонців в роки окупації, вони розкривають особливості впровадження на теренах Херсонщини економічних планів Третього Рейху.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-1942 Комісар м. Херсона Миколаївської області (періоду нацистської окупації), оп. 1, спр. 35 Циркуляри генерал-комісара о распределении горючего и смазочного материала между промышленными предприятиями. Список предприятий г. Херсон (4 января – 30 сентября 1943 г.). – Арк. 1-46.
2. Там само, спр. 58 Сборник распоряжений Райхскомисара Украины (16 октября 1941 – 27 мая 1942 гг.). – Арк. 1-52.
3. Там само, спр. 59 Распоряжения Райхскомисара Украины (10 июля 1942 – 22 декабря 1942 гг.). – Арк. 1-107.
4. Там само, спр. 62 Промышленные новости для прессы (1 августа – 2 сентября 1943 г.). – Арк. 1-18.

5. ДАХО, ф. Р-2649 Відділ сільськогосподарського управління Миколаївського обласного комісаріату (періоду нацистської окупації), оп. 1, спр. 15 Сільськогосподарський відділ Херсонського обласного комісара (1941-1943 рр.).
6. ДАХО, ф. Р-1419 Агрономічна контора при сільськогосподарському керівнику (періоду нацистської окупації), оп. 1, спр. 1 Агрономічна контора Генічеського р-ну (1941-1943 рр.).
7. ДАХО, ф. Р-1520 Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації), оп. 1, спр. 62 Сільські управи Херсонщини (1941-1943 рр.).
8. ДАХО, ф. Р-1488 Громадські господарства Херсонського району (періоду нацистської окупації), оп. 1, спр. 35 Херсонське обштинне господарство (1941-1943 рр.)
9. Реєстр фондів. Архіви окупації. 1941-1944 рр. – К. : Наукова думка, 2011. – 750 с.
10. Кузовова Н. М. Побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації [за документами архіву] // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 340-345.
11. Коник Ю. Огляд фондів херсонського окружного комісара і комісара м. Херсона періоду нацистської окупації України // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 332-340.

*Рецензент: науковий керівник С. С. Андрєєва, к.і.н., доцент кафедри
всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету*

О. О. Сєдін'

ОСОБЛИВОСТІ СЛІДЧОГО ПРОЦЕСУ ПЕРІОДУ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (за матеріалами ДАХО)

Сталінські репресії проти населення є кривавою сторінкою історії не лише України, а й всіх республік, які входили до складу СРСР. На сьогодні ця тема є досить актуальною. Про це свідчить достатньо велика кількість досліджень. Окремими темами досліджень виступають репресії проти різних народностей. Розширення кола досліджуваних питань обумовлюється прагненням інтеграції національних історій у всесвітню та узгодження суперечливих питань світового розвитку.

Для дослідження такого суперечливого питання як репресивна політика важливим є вивчення особливостей слідчого процесу, який і був основним інструментом втілення її в життя.

Найголовніше необхідно визначити характерні риси тієї каральної машини, яка поглинула собою мільйони невинних, показати особливі риси слідчого процесу зазначеного періоду, відобразити типи слідчих справ репресованих осіб.

Для вивчення репресій на Херсонщині головним джерелом є слідчі справи репресованих осіб, які стали доступними для науковців у зв'язку з розсекреченням низки архівів, зокрема, архівів силових структур. Більшість таких справ містить фонд Р-4033 державного архіву Херсонської області. Переважна кількість справ фонду були опрацьовані лише поверхово під час створення видання «Реабілітовані історією» (1999-2005 рр.).

Сєдін О. О. – студентка факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Велика кількість слідчих справ дозволяє провести їх типологізацію на основі певних критеріїв. Одним із перших критеріїв для типологізації можна виокремити достовірність інформації слідчої справи. Обираючи за критерій зазначену ознаку можна розрізнити справи фальсифіковані [4, 9, 12-13, 14] та без явних ознак фальсифікації [2]. У свою чергу першу групу можна розбити за суб'єктами, які здійснювали фальсифікацію: органи внутрішніх справ [12-13, 14], свідки чи затримані [4], органи внутрішніх справ та свідки одночасно [9].

Обираючи за критерій кількість осіб, які притягувалися до відповідальності, чітко виокремлюються одноособові [2, 3, 6] та групові справи [1, 4, 7-8, 9], причому останні можна розмежувати на мононаціональні [7-8] та багатонаціональні [9].

За давністю вчинення злочину можна виділити дві групи справ: ті, які порушено за злочини, здійсненні в минулому [1, 6], та ті, які порушено за злочини, здійсненні в близький до початку слідства проміжок часу [5]. Крім того, як важливу групу слід виділити слідчі справи відкриті за вчинки, які на момент їх вчинення не були протизаконними [1].

За характером виявлення злочинів, які стали приводом до репресій, можна виділити первинні – тобто ті, які порушені за вчинення злочинів, передбачених ст. 54 КК УРСР (ст. 58 КК РРФСР) [5] і вторинні – ті, які порушувалися за інші злочини, але в ході слідства було виявлено ознаки злочинів, які підпадали під штамп «антирадянська діяльність» [10].

Єдиним звинуваченням, яке слугувало приводом до репресування, була антирадянська діяльність. Її ознаки описувала стаття 54 КК УРСР (відповідала ст. 58 КК РРФСР). Одним із найуживаніших пунктів даної статті був 11, який передбачав участь у контрреволюційних організаціях, до яких передусім зараховували різні форми самоорганізації національних спільнот. На Херсонщині під такі звинувачення насамперед потрапляли німці та євреї, яким найлегше було «приписати» контрреволюційні утворення у силу того, що вони проживали компактними групами, утворюючи колонії. Використання саме цього пункту можна пояснити тим, що за участь в одній, нібито існуючій організації, до відповідальності можна було притягти велику кількість невігідних системі осіб і таким чином нейтралізувати їх.

Кримінальні справи рясніють проханнями про повторний розгляд справ, у зв'язку з існуванням певних сумнівів у ретельності ведення слідства та достовірності інформації, на яку спиралися звинувачення. Саме ці перегляди найбільше розкривають особливості слідчого процесу.

Повторним розглядом слідства встановлювалися факти фальсифікації свідчень. Особливими у цьому значенні є фальсифікації свідчень самими звинуваченими таким чином, щоб вони не витримали ретельної перевірки – тобто свідчення суперечили один одному наскільки, що вони здавалися безглуздими. Такі свідчення не могли б витримати навіть поверхневої перевірки. Проте, як свідчить практика, на таких свідченнях будувалися звинувачення, які згодом ставали основою для винесення вироку про вищу міру покарання – розстрілу. Тобто напрошується висновок, що свідчення не підлягали жодній перевірці, отже легко було обмовити сусіда чи конкурента.

При переглядах справ виявлялися факти знуцання над свідками та звинуваченими. Це добре ілюструє справа зі звинувачення чотирьох колишніх співробітників НКВС, яких звинувачували у перевищенні службових повноважень та застосуванні фізичних засобів впливу до свідків та підозрюваних (затриманих)

[11]. У ході слідства було виявлено, що слідчі мали своїх «штатних свідків», які повинні були давати викривальні свідчення. Почасти самі працівники НКВС «виступали свідками» у справах, які вели вони та їхні колеги [11, арк. 83]. Слід зауважити, що зазначена справа яскраво розкриває методи ведення слідства. Так, свідки у справі неодноразово наголошували на застосуванні слідчими Херсонського міського відділу НКВС до них фізичних засобів впливу та залякуванні собакою [11, арк. 85-88]. У ході оперативної перевірки було виявлено, що слідчий «С» «свідчив» у справах, ведених ним та його колегами, що частину протоколів він підписував вигаданим прізвищем «Миронов» (прізвищем уявного свідка; прізвищем свідка, якого не існувало) [11, арк. 86]. Виявлено, що всього за викривальними свідченнями свідка-слідчого «С»-«Миронова» було репресовано близько 100 осіб [11, арк. 86-87]. Зазначена справа добре характеризує якість ведення слідства. Як зазначає один зі свідків, колишній працівник Херсонського міського відділу НКВС, на оперативних нарадах керівництво всім співробітникам ставили в приклад слідчих «С» та «Ф», які здавали кожен по 10 справ щодня [11, арк. 82]. Слід відзначити, що всі співробітники органів НКВС, які «порушували радянське законодавство», були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок стосовно засуджених був приведений в дію 15 лютого 1941 року [11, арк. 91].

Можливо справа була сформована штучно для створення ілюзії рівної сили закону чи для виправдання репресій, посилаючись на те, що це не влада винна у знищенні мільйонів людей, це злочинці-слідчі, які дозволяли собі перегини під час розслідування. Навіть, якщо вона і сфальсифікована, ця справа є яскравим свідченням про існування прикладів безвідповідальної поведінки слідчих, знущань та «ретельності» слідчого процесу.

Навіть у тих випадках, коли до слідства залучалися справжні свідки, все одно існував ряд порушень, пов'язаних з майже відсутньою правовою культурою та низькою грамотністю населення. Так, слідчі не зачитували свідкам протоколи допитів. Почасти почуте від свідка і записане слідчим не те, що не відповідали, а й навіть суперечили одне одному. Інколи записана слідчими інформація повністю (слово в слово) дублювала інформацію, подану в довідках чи інших свідченнях [4].

Слід відзначити, що почасти траплялися випадки, коли рідним не повідомляли справжньої причини смерті. У виданих на вимогу родичів довідках про долю засуджених, причиною смерті зазначалися найрізноманітніші діагнози від цирозу печінки та раку легенів до менінгіту, в той час як справжньою причиною смерті був розстріл, про що свідчили свідоцтва про смерть та акти виконання вироку.

Крім того слід відзначити, що для періоду 1920-30-х років характерне створення слідчих справ, за якими репресували осіб, а період 1940-50-х – перегляду справ, створених в попередній період. Нам вдалося провести статистичне дослідження, яке дозволило визначити кількісне відображення спалахів репресій на території м. Херсон проти представників єврейської національності. Дослідження показало, що піку каральна політика досягла в 1937 році, коли було репресовано 46 євреїв. Слід відзначити те, що в найближчі 1936, 1938 роки каральною машиною було ліквідовано 2 та 35 осіб відповідно. Прикметно, що в період другої хвилі репресій, пов'язаної зі справою лікарів, на Херсонщині не було відкрито жодної нової справи.

Отже, можемо визначити наступні особливості слідчого процесу періоду репресій:

- наявність в законодавстві СРСР фактичного виправдання репресіям – стаття 58 Кримінального Кодексу РРФСР, яка мала відповідні аналоги у Кримінальних Кодексах союзних республік. Вона містила перелік ознак злочинів (від розмов про погане життя до шпіонажу та зради батьківщині), які класифікувалися як антирадянська діяльність. Фактично це означало, що проведення репресій було в межах закону.
- великий відсоток групових справ, зокрема мононаціональних.
- значна частка прохань про повторний розгляд справ, який виявляв факт існування практики застосування методів фізичного впливу.
- спотворення інформації, яке здійснювалося шляхом фальсифікації різними сторонами репресивного процесу.

Крім того, можна відзначити – все це супроводжувалося приховуванням репресій протягом тривалого часу, коли навіть рідним не повідомляли істинної причини смерті.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. Р-4033 Управління Служби безпеки України по Херсонській області, оп. 5, спр. 119 Уголовное дело по обвинению Вайспапира М. Л., Киселева З. И., Миксона А.-Д. Г., Маляра З. У., Росина Х. Х., Альтхауза С.-П. Х. – Арк. 1-400.
2. Там само, оп. 6, спр. 162 Уголовное дело по обвинению Гершковича Д. Н. – Арк. 1-40.
3. Там само, оп. 3, спр. 192 Уголовное дело по обвинению Гехтмана И. М. – Арк. 1-51.
4. Там само, оп. 8, спр. 147 Уголовное дело по обвинению Евелева М. А., Зинчена Я. Г., Зинчена Ш. Г., Сельцера Б. Х. – Арк. 1-245.
5. Там само, оп. 7, спр. 328 Уголовное дело по обвинению Задова Г. К., Зубкова Х. З., Шраге Ш. М., Кавнацкого Ш. Г., Камраза Х. М. – Арк. 1-186.
6. Там само, оп. 3, спр. 361 Уголовное дело по обвинению Каплан Н. М. – Арк. 1-117.
7. Там само, спр. 368 Уголовное дело по обвинению Кацовман А. И., Меерович Ф. М., Родмана М. А., Перловой Е. Г., Позинной Э. А., Томчинской Е. Г., Хайковой О. Г., Штерна И. М., Розенберга Г. З. – Т. 1. – Арк. 1-276.
8. Там само, спр. 369 Уголовное дело по обвинению Кацовман А. И., Меерович Ф. М., Родмана М. А., Перловой Е. Г., Позинной Э. А., Томчинской Е. Г., Хайковой О. Г., Штерна И. М., Розенберга Г. З. – Т. 2. – Арк. 1-442.
9. Там само, спр. 997 Уголовное дело по обвинению Кухарского К. С., Варшавского С. А., Яровенко З. Д., Добужинского А. Э., Корнфельд Б. Н., Городиского Б. Б. – Арк. 1-360.
10. Там само, спр. 558 Уголовное дело по обвинению Миксон Т. К. – Арк. 1-48.
11. Там само, спр. 560 Уголовное дело по обвинению Милевича А. И., Милевича Л. И., Милевича А. И. – Арк. 1-110.
12. Там само, спр. 829 Уголовное дело по обвинению Фельдман Д. Г. – Т. 1. – Арк. 1-236.
13. Там само, спр. 830 Уголовное дело по обвинению Фельдман Д. Г. – Т. 2. – Арк. 1-50.
14. Там само, спр. 942 Уголовное дело по обвинению Шнайдермана А. В. – Арк. 1-166.

***Рецензент:** науковий керівник Н. М. Чермошенцева, к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету*

АРХІВНА УКРАЇНІКА НА ТЕРИТОРІЇ КАНАДИ

За межами України у державних, корпоративних, церковних і приватних архівах та колекціях, бібліотечних і музейних зібраннях різних країн зберігаються величезні масиви інформації з історії та культури України. В історичній науці для визначення архівних документів, пов'язаних з Україною, що зберігаються за її межами, закріпилося поняття «архівна україніка» [3].

Архівна україніка є важливим інформаційним масивом і базовим історико-культурним потенціалом гуманітарної сфери знань.

Виявлення і збереження джерельної спадщини українського народу значно ускладнене надзвичайною фрагментарністю масиву джерел з національної історії – вони сконцентровані не лише на етнічних землях України, але й розпорошені далеко за її межами. Це сталося перш за все через те, що протягом століть українські території входили до складу різних держав, і на українських землях функціонували політичні структури з адміністративними центрами, розташованими здебільшого поза межами України.

Політичні катаклізми, жорстоке пригнічення української національної культури і переслідування її діячів, характерні для новітньої історії, призвели до широкомасштабної еміграції як українців, так і представників інших етносів – здебільшого тих, які брали активну участь у політичному, науковому та культурному житті на Україні. Серед емігрантів було немало таких, хто забирав з собою на чужину значну кількість давніх чи тогочасних матеріалів, що стосувалися насамперед їхніх родин, але водночас були джерелами з політичного, економічного, наукового і культурного життя народу [4].

Нащадки емігрантів, які адаптувалися до життя в нових умовах, не завжди могли адекватно оцінити історико-культурне значення залишків офіційних архівів, листування, інших фамільних паперів, що були вивезені їхніми батьками за кордон. Лише незначна частина емігрантських рукописних зібрань потрапила на постійне зберігання до державних архівів. Значно більше їх і досі зберігається по шухлядах, підвалах та горищах. Ці матеріали ще чекають на своїх дослідників та турботу про збереження для прийдешніх поколінь.

Виявлення, облік, описання і збереження таких зібрань – благородна, але надзвичайно складна справа, розпочата у 1990 р., відроджена Археографічною комісією Академії наук УРСР. У серії довідників розкрито зміст рукописної україніки за межами України, завдяки спільним зусиллям багатьох бібліографів, архівістів та археографів-україністів з різних країн [2].

Канада посідає перше місце в діаспорі по кількості українців. Не випадково вона стала першою країною, де був підготовлений попередній контрольний перелік рукописної україніки, що зберігається в державних архівних та бібліотечних сховищах. Всі документи ввійшли в довідник «Архівна україніка в Канаді», який став першим кроком, і надалі може стати вихідним пунктом на шляху створення Зведеного каталогу рукописної україніки в країнах світу.

Згідно зі ст. 12 Конституції України, наша держава дбає про національно-культурні потреби українців, які мешкають за її межами. Вивчення історичних джерел до історії українського народу та залучення до суспільного обігу інформації про їхній зміст належить до важливих форм українсько-канадської співпраці в галузі науки.

За останніми даними, населення Канади складає 31 752 842 чол., з них українського походження – 1 071 060. Однак те, що, за даними перепису 2001 р., рідною мовою назвали українську лише 148 090 канадців, актуалізує проблему збереження й дослідження української культурної спадщини не лише для України, а й для Канади. З огляду на зростання уваги в сучасному суспільстві до осягнення власних коренів та вивчення родинної історії за для усвідомлення своєї сутності в макрокосмі й передання цього спадку наступним поколінням дослідження архівної інформації набуває першочергової ваги. Українці за походженням переважно мешкають у таких канадських провінціях: Альберта, Атлантичні провінції (Нью-Брунсвік, Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія, острів Принца Едуарда), Британська Колумбія, Квебек, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван. Найбільша кількість документів, пов'язаних із історією та культурою України, а також історією еміграції та української спільноти в Канаді, зосереджена в Оттаві та історичних «столицях українства» – Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто. Завдяки послідовному впровадженню від 1971 р. ідеї багатокультурності в умовах двомовності як однієї з провідних у культурній політиці цієї держави, архівні документи українського походження збережені й переважно доступні користувачам [4].

Створений 1962 р. Провінційний архів Альберти зберігає досить репрезентативний масив документів, інформація яких відтворює діяльність українців та українських установ і організацій в Альберті упродовж століття. Це один із найбагатших на українські зібрання державних архівів Канади. Тут зберігаються колекції відомих українців Альберти, фонди українських установ та організацій, багата фотоколекції – своєрідний фотолітопис українського життя в Канаді.

Серед фоновірок інтерес мають документи усної історії – записи інтерв'ю з українськими поселенцями, колекції записів української музики.

Фотографії, зібрані у фотоколекції, відтворюють різноманітні сюжети – це українські ткані вироби, Український фестиваль у Вегревіллі та пам'ятний знак писанки, українці у традиційних костюмах, українське весілля, українські школи і церкви, австрійські військовополонені-українці (1915) тощо.

Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» держава вживає заходів для поповнення Національного архівного фонду документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, у пріоритетному порядку фінансує їх виявлення, взяття на облік, передавання, придбання або відтворення в копіях [3].

З метою пошуку та повернення архівної спадщини в Україну створено низку міжурядових комісій, які безпосередньо займаються пошуком та поверненням культурних цінностей України. Нині з цього приводу ведуться перемовини з Росією, Польщею, Угорщиною, США, Канадою, Францією. Безумовно, що повернення документальної спадщини вимагає значного фінансування, зокрема для оцифрування документів, створення якісних копій. На жаль, українські архіви не

можуть організувати їх термінове та масове виготовлення, що значно затримує процес повернення документів.

Матеріали, які можна класифікувати як «архівну україніку» зберігаються й у державному архіві Херсонської області у фонді ф. Р-4074 Братан М. І. (1934-2010). Це листування з українським письменником, канадцем українського походження, Яром Славутичем. Частина листів також зберігається в Херсонському краєзнавчому музеї. Виявлення архівної україніки є дуже перспективною для розвитку краєзнавчих досліджень, оскільки містять цікаву інформацію про відродження та популяризацію української мови та літератури, свідчать про зростання інтересу української громадськості до власної історії та культури.

На сайті Державного комітету архівів України, у розділі «Архівна україніка», в оглядах зібрань Канади, можна знайти статті, описи і різного роду матеріали про архівну україніку на теренах Канади [1].

Джерела та література

1. Архівна україніка [Електронний ресурс] / Держ. ком. архівів України. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/> – Назва з екрана. – Станом на 17 вересня 2010 р.
2. Архівна україніка (розділ 4) / упоряд.: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг // Хрестоматія з архівознавства. – К. : Видавничий Дім «КМ Академія», 2003. – С. 186-226.
3. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24.12.1993.
4. Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К. : Горобець, 2008. – 152 с. : іл.

Рецензент: науковий керівник Н. М. Кузовова, к.і.н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

О. С. Шершень'

ПОМІЩИЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (за матеріалами ДАХО)

Необхідність заселення просторів Півдня України усвідомлена була Російською імперією ще в середині XVIII ст., але масштабна практична реалізація таких проектів стала можливою тільки після вдалих російсько-турецьких війн 1768-1775 та 1787-1891 рр. і приєднання нових територій.

Південно-західна частина Російської імперії була малозаселеною, що, в свою чергу, потребувало від царської влади змінити міграційну політику по відношенню до цього регіону – інтенсифікація переселенського руху [2, с. 54]. Видання низки юридичних документів давало можливість створити законодавчий базис заселення новоприєднаних територій Півдня України іноземцями. У Маніфесті Катерини II від

Шершень О. С. – студентка факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

21 липня 1763 року зазначався основний механізм переселення іноземців, який дозволив іноземцям в'їжджати до країни, селитися в будь-яких губерніях за власним бажанням і дарував їм на це права [5]. Разом з німцями, греками, італійцями переселяються і поляки.

Причини міграції чужоземних переселенців до Новоросійського краю були різноманітні, серед яких можна виділити такі: економічні, соціальні, культурні, політичні та інші. На території Південної України колонізація у цілому мала різні форми, серед яких розрізняють урядову, яка поділялася на поміщицьку та іноземну, а також народну, яка у свою чергу, мала більш-менш організований або стихійний характер.

Проблема заселення польськими переселенцями вказаного регіону оглядово висвітлена в науковій літературі, а саме у працях радянських авторів Д. І. Багалія, О. І. Дружиніної, В. М. Кабузана, сучасних українських вчених Я. В. Бойка, А. В. Бойка, Г. В. Позняк, О. М. Машкіна, Ю. І. Головка та інших. Даною проблематикою займалися і херсонські краєзнавці, зокрема, З. С. Орлова, І. Д. Ратнер, Н. В. Шушляннікова, С. Г. Водотика.

Уряд Російської імперії надавав деякі пільги іноземним переселенцям, про що свідчать нормативні документи царської держави. Права та обов'язки нових мешканців були прописані у формі жалуваних грамот. Так, наприклад, Грамота від 21 травня 1779 року надавала колоністам право вільного вилову риби у морі, звільнення від сплати податків на 10 років, від військових повинностей [4]. Тобто, влада широко використовувала метод заохочення.

В 1780-х роках європейці отримували певну кількість земельних наділів. Так, на території Катеринославщини на одного чоловіка надавали приблизно 37 десятин землі, а на Херсонщині – 7 в цей період [4]. Більша ж частина земель була не експлуатована. Влада надавала перевагу у заселенні земель саме вихідцями з інших країн, так як вони мали можливість привнести у господарський розвиток краю нові технології в обробці землі та промисловості [6, с. 35].

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується переселенням на південні території України як великопомістних поміщиків та магнатів, так і малозабезпечених, дрібних дворян та шляхтичів. Поміщицька колонізація відповідала суспільно-економічній суті кріпосницької Росії і мала за мету посилення основ державності в регіоні, а також, у випадку польського дворянства, – толерувати його новими земельними пожалуваннями щодо Російської імперії після поділів Речі Посполитої. Також царський уряд дозволяв переселятися полякам разом зі своїм майном та селянами для освоєння необжитих територій Півдня України.

Українські науковці фрагментарно надають інформацію стосовно ролі поляків у розвитку аграрного сектору Новоросійського краю. Вчений Г. В. Позняк приділив увагу діяльності великих польських магнатів – родини Скадовських, зокрема Б. Б. Скадовського та його небожа Я. Я. Скадовського. Останній після служби управляючим економії Мордвинова займався землеробством та був членом Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії [8, с. 35]. В іноземних господарствах регіону набули широкого розповсюдження чотириохпільна сівозміна, виконання більшої частини робіт з використанням коней, додаткової робочої сили.

Джерельні комплекси державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО) дають змогу конкретизувати масштаби землеволодіння польських магнатів. У фонді

№ 14 Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні знаходимо відомості також стосовно поміщицького землеволодіння впливового роду Потоцьких на теренах Південної України, зокрема, це такі села як: Северинівка, Яверинівка, Маринівка, Ковалівка, Павлінка, Билка, Тарасівка, Адамівка, Протасівка, Мар'янівка, Михайлівка, Ольвіополь, Хижівка, Іванівське [10, арк. 8]. Село Білозерка знаходилося у власності штабс-ротмістра Скадовського [1, арк. 33].

У поданні підпоручика В. Ристича йдеться про землі, які були надані для освоєння іноземними колоністами. Згідно Наказу Новоросійської губернської канцелярії кількість цієї землі становила 12 тисяч десятин [10, арк. 3].

Також фонд № 14 ілюструє переселення малозабезпечених поляків, зокрема тих, які несли службу в різноманітних установах царської держави. [12, арк. 13]. Так, поміщик Бородачек, який мав у своєму вжитку 1 450 десятин землі, князь Любомирський – 4 200 десятин землі, провінмейстр Чайшек – 8 600 десятин землі. Деякі з них володіли цілими поселеннями. Так, наприклад, селом Любомирівка володів польський шляхтич Михайлов, селом Н. Олександрівка – шляхтич Брячовський [13, арк. 7]. А у зверненні офіцера російської служби поляка Д. Тимновтого говориться про зменшення кількості дворів, які призначені для заселення іноземними колоністами, з причини недостатньої кількості наданої йому землі. Їх кількість становила 100 дворів у Інгульському повіті [9, арк. 4].

Земля полковника Селунського та молдавського шляхтича Гузя в Тираспольському повіті складала 1 500 десятин [7, арк. 14].

Так, у Новоросійську губернську канцелярію поступали заяви про відмежування земельного наділу підпоручику Новаковичу. Ці землі були передані у володіння полякам, які заселили 48 дворів. Він отримав 720 дес. землі на 24 двори [11, арк. 12].

Надання російською владою земель іноді не мало системного характеру, володіння деяких крупних власників були розпорошені, або крупні магнати на Півдні отримували невеликі маєтності. Розмежування земель проводилося під контролем місцевої влади. В документах ДАХО знаходимо інформацію про надання іноземцям земельних наділів на територіях Одеського округу [14] та Ольвіопольського повіту [11, арк. 12].

В архівних джерелах знаходяться дані про заміські двори та будинки м. Херсона, що належали полякам – це заміський двір польського радника Костандіуса, котрий налічує 67 десятин землі, наділи польського радника Коземського – 14 десятин, заміські двори польського радника Г. Цетліна – 18 десятин, новоприєднанні землі польського радника Шпчера – 36 десятин, заміський двір польської контори директора Скадовського, котрий дістався при купівлі у 20 десятин [3, арк. 3].

Таким чином, джерельний комплекс фонду № 14 державного архіву Херсонської області дозволяє доповнити та розширити дослідження відомих українських істориків, докладніше розглянути значення поміщицького землеволодіння представників польської нації в історії Півдня України. Зазначені емігранти брали участь у розширенні кріпосницької держави та внесли помітний внесок у освоєнні Новоросійського краю наприкінці XVIII – початку XIX ст. Російське законодавство, створюючи сприятливу юридичну базу для переселення, заохочували іноземне заселення Півдня України. Отже, в такий спосіб, можна

конкретизувати один з аспектів діяльності поляків у південних губерніях царської держави.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14 Херсонська губернська креслярня, оп. 1, спр. 1873 Алфавитный список населенных мест (сел) Херсонской губернии с указанием владельцев и количества населения, 1856 г. – Арк. 1-48 арк.
2. Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формування етнічного складу населення Південної України // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 54-65.
3. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 282 Ведомости о загородных домах, дворах г. Херсон, 1795-1855 гг. – Арк. 1-58.
4. Жалованная грамота // Полное собрание законов Российской империи повелением государя Николая Павловича составленное. Собрание Первое в 45 томах. С 1649 по 12 декабря 1825 года. – С-Пб. : Тип. II Отд. собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. 20 (1775-1780). – С. 824-825.
5. Манифест Екатерины II о приглашении иностранных колонистов на поселение в Россию // Там само. – СПб., 1830. – Т. 16 (28 июня 1762 – 1764). – С. 160-164.
6. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України. – К. : Інститут історії України, 2008. – 450 с.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 640 Открытые листы на право владения землей и заселения иностранными поселенцами. Сведения о частновладельческих землях по Тираспольскому уезду. Планы земельных дач. 1792-1806. – Арк. 1-34.
8. Позняк Г. В. Процесс заселения южноукраинского региона представителями различных этносов // Південний Архів. – 1998. – Вип. 1 – С. 34-37.
9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 33 Указы Новороссийской губернской канцелярии, доношения офицеров пикинерных полков об отводе земель под заселение иностранными поселенцами, 1779-1784 гг. – Арк. 1-29.
10. Там само, спр. 183 Указы Новороссийской губернской канцелярии и ордер землемеру об отводе земли подпоручику Ристичу в Новопавловском уезде. 1782-1783 гг. – Арк. 1-13.
11. Там само, спр. 183 Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты землемера и доношения подпоручика Новаковича об отводе ему земли под поселение польскими помещиками. 1782-1783 гг. – Арк. 1-13.
12. Там само, спр. 578 Указы Херсонского губернского правления, рапорты и межевания земель помещиков. 1785 г. – Арк. 1-32.
13. Там само, спр. 223 Указы Екатеринославского наместнического правления, рапорты и межевания помещичьих земель. Сведения о населенных пунктах Херсонского уезда. 1789-1791 гг. – Арк. 1-78.
14. Там само, спр. 1250 Указы Херсонского губернского правления, отношения Одесской конторы иностранных поселенцев и другие материалы о возобновлении межземельных дач иностранных колоний в Одесском уезде. 1828-1834 гг. – Арк. 1-38.

Рецензент: науковий керівник С. С. Андрєєва, к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

СОФІЯ БОГДАНІВНА ФАЛЬЦ-ФЕЙН – «ТАВРІЙСЬКА БАРОНЕСА»

Особливе місце в історичній науці відводиться особистості. Відтворення життєпису людини дає змогу розкрити всю повноту історичного процесу, соціального змісту епохи. В сучасних умовах набуло неабиякої актуальності вивчення біографій громадських діячів і цілих родів, які заслуговують на увагу, та імена, які тривалий час замовчувались.

Метою цієї статті є огляд життєвого шляху та особистого внеску Софії Богданівни Фальц-Фейн у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України.

Софія Богданівна Фальц-Фейн (уроджена Кнауф, 1835-1919 рр.) залишила помітний слід в історії розвитку та освоєння Таврійського краю. За своє довге життя вона зробила немало для нашого регіону: дала життя засновнику всесвітньо відомого заповідника «Асканія-Нова» Фрідріху Едуардовичу Фальц-Фейну (1863-1920), заснувала порт у незамерзаючій бухті Чорного моря – порт Хорли, який довгі роки відігравав значну роль і мав вагоме значення та особисте пароплавство, стала хазяйкою великої консервної фабрики в Одесі. Доброчинність знаменитої поміщиці була широко відома ще за її життя [1, арк. 4]. Софія Богданівна уміло вела господарство та розширювала його. Вела активне суспільне життя. Виступала «попечителькою» різних закладів, відкривала школи. Крім того, вона брала участь через своїх повірених в виборах в Перекопському уїзді. У 1914 р. вдові колезького асесора С. Б. Фальц-Фейн зі своїми синами та всім наслідникам роду було надане родове дворянство [5, с. 52].

Софія-Луїза народилася в Катеринославі та була донькою Готліба та Марії Кнауфів. У 1863 р. вона одружується з Едуардом Фальц-Фейном.

Через рік після смерті чоловіка, з яким вона прожила в шлюбі двадцять років, Софія Богданівна виходить заміж за його рідного брата Густава. Після його смерті стає власницею основної частини маєтків Фальц-Фейнів. Резиденцією господині стала Преображанка. «Білий палац» в 60 кімнат був побудований у формі англійської готики. За словами барона Олександра Едуардовича Фальц-Фейна, його автором був архітектор німецького походження з Одеси. Від дому до моря, протягом двох кілометрів тягнувся англійський парк з водоймищами, водопроводом, штучними гротами, ілюмінацією в святкові дні та духовим оркестром.

Софія Фальц-Фейн добре дбала про виховання та освіту своїх дітей. Залишившись вдовою, вона в 70-ті роки для своїх наймолодших шукала вчителя музики, здатного одночасно вчити їх німецькій та французькій мовам. Завдяки своїм дітям, Олександру та Лідії, Софія Богданівна породичалася з Достоевськими та Набоковими, вони, разом з дітьми, відвідували її кожного літа [2, с. 47].

В 1897 році Софія Богданівна засновує село Хорли та починає будівництво морського порту з великими складами, хлібним елеватором, конторою, митницею, готелем для моряків, метеостанцією, поштою, телеграфом та навіть заводом по переробці устриць. У Холах було посаджено декілька парків, працював ілюзіон,

ресторан, бальний зал. Телефон зв'язував Хорли з Асканією та Скадовськом. Було засновано пароплавство з особистими вантажними та пасажирськими суднами. По лінії Хорли – Одеса, Хорли – Севастополь ходив комфортабельний пароплав «Софія». Коли у 1903 році сюди прийшло перше судно, Хорли отримали статус порту. У наступні роки на хорлівському рейді можна було побачити прапори Німеччини, Австрії, Італії, Греції та ін. держав. Звідси направлялися до Європи овечі шкури, зерно, м'ясо, худоба [5, с. 45].

Достатньо швидко для порту були побудовані всі необхідні установи: поштово-телеграфна контора, митна застава та карантинний пункт, лавки, типографія. З розширенням торговельних операцій в Хорлах відкрилось відділення Російського для зовнішньої торгівлі банка.

З ініціативи Софії Богданівни було створено «Экономическое сообщество служащих имений и порта Софии Богдановны Фальц-Фейн», котре забезпечувало соціальну захищеність своїх робітників [4, арк. 20].

У 1914 році було розпочато будівництво залізниці від Федорівки (поблизу Асканії-Нова) та Хорли на Скадовськ через Каланчак. Нажаль початок війни перервав будівництво.

Маєтки приносили великі щорічні прибутки своїй господині. Наприклад у 1890 році загальний дохід з маєтків, які належали С. Б. Фальц-Фейн, складала 888 362 руб. 14 коп. Природно, що управління економіями потребувало чіткої структури та злагоди. Керівництво господарством в маєтках здійснювалося за допомогою спеціально найманих управляючих, на яких оформлялися спеціальні вірчі. У документах чітко прописувались всі права та обов'язки назначених осіб, найбільш важливі питання вони могли вирішувати тільки зі згоди власника маєтку. Управлінська діяльність адміністрації маєтків концентрувалась у конторах. Вони займалися питаннями бухгалтерії, переписом, зв'язком, діловими зустрічами, а також вели архів [3, арк. 12].

Для ведення великих за своїм масштабом господарств необхідно було мати безліч працівників. У маєтках були як постійні, так і сезонні робітники. Постійні робітники разом зі своїми сім'ями проживали на землях економії, отримували платню, користувалися садибними ділянками, а також мали соціальні гарантії (отримання медичної допомоги в лікарнях, які знаходились при економіях, та у фельдшерів при збереженні платні на час хвороби, освіти в школах, які також містились при економіях, і т.д.). У маєтках існували спеціальні лавки, сільськогосподарська продукція в яких для робітників відпускатись за найбільш низькими цінами при зберіганні високої якості. Також для робітників будувались житла [5, с. 25.].

Одним із важливих напрямів діяльності Фальц-Фейнів була промисловість. Загалом вона носила допоміжний характер. Рівня самостійного підприємства досягло лише одне із підприємств Фальц-Фейнів – консервна фабрика в Одесі. У 1855 році з купівлею маєтку Асканія-Нова Ф. Фейн купив також цегельний завод, котрий Фальц-Фейни розвивали та підтримували у наступні роки. У 1885 році підприємство належало Едуарду Фальц-Фейну, а в 1890 році – вдові С. Б. Фальц-Фейн. Цегельно-черепичні заводи були і в фальцфейнівських економіях Херсонської губернії. У тому числі, продукція такого заводу з Іванівської економії Софії Богданівни була представлена на Херсонській земській сільськогосподарській

промисловій виставці в 1890 році. На заводі виготовляли черепицю двох видів: німецьку та кримську, а також цеглу.

У 1890 році С. Б. Фальц-Фейн згідно затвердженому іноземному проекту утворила паровий вітряк у селищі Чирик Перекопського повіту. Крім того, була власницею парового вітряка в селищі Кохіновка Олександрійського повіту Херсонської губернії [2, арк. 12].

Найбільш крупним та відомим підприємством сім'ї Фальц-Фейн стала консервна фабрика в Одесі, яка належала Софії Богданівні. Фабрика була заснована в 1891 році. Підприємство було маркероване Департаментом торгівлі та мануфактур під № 27233, мало назву Рибно-консервна фабрика Ю. Л. Бейла та знаходилося у м. Одесі за адресою вул. Середня, дім 2. У 1899 році Ю. Л. Бейль разом з С. Б. Фальц-Фейн с метою *«продовження розвитку дії фабрики»* заснували «Чорноморсько-Азовське товариство рибальства та консервного виробництва Ю. Л. Бейля». У 1900 році було відкрито філіал фабрики в Хорлах для виготовлення томату-пюре та консервів із зелені та фруктів. У 1901 році назва фабрики вже йшла без вказування власника, а пізніше почала називатися Черноморсько-Азовська фабрика консервів С. Б. Фальц-Фейн. Напевно, що в період 1901-1902 рр. С. Б. Фальц-Фейн викупила всі акції та стала єдиною хазяйкою. Логотип фабрики залишився такий, як і був, та в подальшому асоціювався саме з продукцією, виготовляемою Фальц-Фейнами. У червні 1902 року завідувачий маєтками С. Б. Фальц-Фейн Андрій Москаленко звернувся в Таврійське губернське правління з проханням про відкриття в маєтку Дофіно Дніпровського повіту парової фабрики для виготовлення м'ясних, рибних та овочевих консервів. На протязі двох місяців будівля була побудована. Таким чином, у Черноморсько-Азовської фабрики консервів С. Б. Фальц-Фейн з'явилося ще одне відділення в Дофіно. Тут же у фірми знаходилися сади та плантації. У 1907-1908 рр. за адресою м. Одеса, вул. Середня, дім 12 знаходилося відділення Черноморсько-Азовської фабрики консервів Софії Богданівни, котре займалося виготовленням грибних та овочевих консервів.

С. Б. Фальц-Фейн проводила активну благодійницьку діяльність. Відкрила школу в Чапельському помісті, в 1891 році за 6 000 рублів купила дім для Олешківського жіночого народного училища, в 1902 році відкрила школу в Хорлах; римо-католицька церква в Перекопі існувала на її пожертвування; була розширена та облицьована мармуром лютеранська церква в Асканії-Нова. У лютеранському храмі правили службу священники всіх християнських віросповідань. Останнім пожертвуванням став трьохповерховий прибутковий дім в м. Херсоні, проценти від якого йшли на утримання евангельсько-лютеранської общини, церкви, школи [4, арк. 14].

С. Б. Фальц-Фейн трагічно загинула в 1919 році в Хорлах. Існує декілька версій загибелі Софії Богданівни, та все ж говорити про те, що вони остаточні, не можна.

На жаль, в радянські роки ім'я цієї жінки замовчувалося, а з ним і всі її добрі діяння. У книзі Олеся Гончара «Таврія» створено образ жорстокої, деспотичної поміщиці. Це й зрозуміло: книга писалася в певний період. Не прийнято було говорити похвальні слова про панів та ще німецького походження.

Тільки після приїздів барона Едуарда Олександровича Фальц-Фейна (громадянина князівства Ліхтенштейн), які стали можливі після проголошення незалежності України, стали відомі факти життя та діяльності Софії Богданівни

Фальц-Фейн. Як бачимо, ім'я її було несправедливо забуте. За своєю власною ініціативою і на свої власні кошти вдячний онук – Е. О. Фальц-Фейн у порту Хорли встановив чудовий пам'ятник своїй знаменитій бабусі. А на її могилі було встановлено меморіальну плиту [1, арк. 5].

Життя матері засновника заповідника «Асканія-Нова» С. Б. Фальц-Фейн стало приводом для тривалих дискусій. Історична правда одержала перемогу: заслуги цієї дивної жінки сьогодні загально визнані.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. Р-4097 Родина Фальц-Фейнів, оп. 2, спр. 2 Документи (атестат робітника, відомості тощо) про господарську діяльність С. Б. Фальц-Фейн (копії). – Арк. 1-16.
2. Там само, оп. 2, спр. 5 Згадки про С. Б. Фальц-Фейн в друкованих виданнях (копії). – Арк. 1-12.
3. Там само, оп. 2, спр. 6 Є. Хмара «Воспоминания прислуги Софии Фальц-Фейн» та ін. Спогади про С. Б. Фальц-Фейн. – Арк. 1-62.
4. Там само, оп. 1, спр. 21 Листування Е. О. Фальц-Фейна з Хмарою Є. А., автором спогадів про Софію Богданівну Фальц-Фейн. – Арк. 1-73.
5. Данилевич Н. А. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Н. А. Данилевич. – М., 2000. – 450 с.
6. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь : ДОЛЯ, 2010.
7. Пиворович В. Б. Металлические боны Фальц-Фейнов / В. Б. Пиворович // Летопись Причерноморья. – 1999. – № 3. – С. 105-114.
8. Фальц-Фейн В. Аскания-Нова / Владимир Фальц-Фейн. – К., 1997. – 385 с.

Рецензент: науковий керівник В. Я. Павленко, к.і.н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Л. В. Ясинецька'

БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТІР НА ХЕРСОНЩИНІ В ПЕРІОД НАСТУПУ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. склалися сприятливі умови для всебічного і об'єктивного дослідження історії православної церкви, у тому числі й трагічного для неї періоду 1920-х років. Чимало аспектів даного наукового напрямку вже знайшли своє відображення у працях сучасних істориків. Утім, нині маємо небагато наукових робіт, де висвітлювалися сторінки існування Благовіщенського жіночого монастиря. Це роботи херсонських краєзнавців Є. Горностаєва, І. Бабенко, які заклали підґрунтя для нових підходів до вивчення історії Благовіщенського монастиря. Важливе значення для історичної реконструкції політики, яку проводила радянська влада щодо православної церкви на Херсонщині,

Ясинецька Л. В. – студентка факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

мають надзвичайно інформативні фонди державного архіву Херсонської області. Насамперед, це документи і матеріали фонду 2 Херсонський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, де знаходяться статuti і списки засновників православних релігійних громад, та документи фонду 1887 Відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, де знаходяться протоколи засідань ліквідаційної комісії Благовіщенського жіночого монастиря, список членів Благовіщенської трудової землеробської артілі. Основний акцент у статті робиться на розгляді дій радянської влади щодо Благовіщенського жіночого монастиря в 1917-1924 рр.

Мета дослідження – проаналізувати та прослідкувати еволюцію політики радянської влади щодо Благовіщенського монастиря у зазначений період.

Для реалізації цієї мети поставлені наступні завдання: проаналізувати юридичне підґрунтя поведінки режиму щодо монастиря; розглянути, як склалися відносини між радянським урядом та представниками монастиря в період наступу радянської влади на православну церкву; вивчити суть та напрями антирелігійної діяльності радянської влади.

Відношення більшовиків до Церкви і релігії було висловлене у Програмі РСДРП, прийнятій в 1903 році, у якій вже тоді проголошувалось про *«відокремлення церкви від держави і школи від церкви»*. Відразу ж після завершення громадянської війни більшовики почали розробляти плани кардинального *«вирішення»* проблеми існування православної Церкви в радянській державі. Церква розцінювалась як ворожа опозиційна сила, яка має значні матеріальні цінності. У радянській пресі початку 1920-х років дуже яскраво виявився агресивний настрій радянської влади у ставленні до Церкви. Метою такої політики було зруйнування православної Церкви як цільного організму. Єдине, що затримувало дії та постанови ЦК РКП(б) щодо церкви, це те, що радянська влада встановилася на Півдні України тільки в кінці серпня 1921 р. після відходу Н. Махна за кордон. Одразу ж *«українські»* комуністи повністю почали дублювати дії і постанови своїх *«старших братів»*. Вже наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. радянська влада, відповідно чинному тоді законодавству, узялася за відокремлення церкви від держави. Було проведено націоналізацію культового майна, заключено відповідні договори з релігійними общинами.

Не став винятком і Благовіщенський монастир, який знаходився біля Херсона (зараз поселення Камішани Білозерського району). Господарство Благовіщенського монастиря, перш за все, ґрунтувалось на праці жителів, хоча невеликі ділянки землі вони і здавали селянам в оренду, але садівництво, городництво, пасіка було справою їхніх рук. Монастир забезпечував продуктами харчування не тільки себе, але й допомагав незаможним в окрузі. За відомостями на 1919 рік у власності монастиря знаходились: землі (разом з будівлями церков) – 410 кв. сажнів; землі під кладовищем – 750 кв. сажнів; орної землі – 324 десятин. Був фруктовий сад, город, пасіка, молочна ферма на 25 корів. На території монастиря налічувалося 23 будинки, які не приносили прибутку і використовувались в різних цілях, у тому числі для житла. У монастирі проживало 450 сестер. При монастирі знаходилась школа для дівчат, яка працювала за програмою 2-річних міських народних шкіл, а також притулок для 60 сиріт. Монастир мав власний капітал, який становив 51 145 руб. і зберігався на рахунку у Херсонському відділенні Державного банку [1, с. 61].

Отже, ми бачимо, що монастир мав у своїй власності землю, будівлі, худобу, значну кількість грошей. Це, звичайно, не задовольняло більшовиків, які вважали церкву головним ворогом нової влади.

Коли прийшла революція, монастир, будучи самодостатнім і не володіючи великими матеріальними ресурсами, на дуже короткий час опинився поза бурхливого кривавого потоку революції. Хоча туди і заглядали різноманітні військові формування, але особливого збитку їм не наносили. Нова влада, прийнявши декрет про відокремлення церкви від держави, почала наводити порядки в монастирі. Вважаючи себе по праву трудящими, сестри створили артіль, наївно розраховуючи, що з радянською владою можна ужитися. У монастирі на той час уже залишилася третина мешканців, хто міг, пішов ще в 1919 році.

Восени 1920 року монастирський притулок перейшов у відання Унаросвіти і замість нього у 1922 році було влаштовано дитяче містечко ім. Петровського, але на службі в ньому, як і раніше, залишалися члени громади, які відмовилися від винагороди за свою працю [2, с. 2]. У 1920 році монастирське господарство з усіма угіддями (325 дес. орної землі, 5 дес. городньої поливної, 2 дес. городньої не поливної, 3 дес. фруктових садів, ½ дес. винограднику, 79,4 дес. під випасом, всього 415 дес.) було націоналізовано і оголошено «культсовхозом» під назвою «Пролетарське життя», обслуговування і управління яким, як і раніше, залишалося в руках сестер. У заяві, яка була написана сестрами монастиря, йшлося про те, що їм були представлені в постійне користування готельні приміщення і хутірець, що знаходяться за огорожею монастиря. *«Но такая огромная семья, как наша – в 400 человек, разместиться в предоставленных ей помещениях не смогла, вследствие чего все сестры молодые и трудоспособные ушли от нас. Здесь же, на территории Детгородка осталось свыше ста человек, не имеющих возможности нигде устроиться по причине старости и болезни»* – писали сестри [1, с. 3].

У зв'язку із змінами в економічній політиці радянської влади, сестри взяли господарство «Пролетарське життя» в орендне користування за договором від 26 вересня 1921 року. Згідно договору Губернський земельний відділ здавав артілі 425 дес. землі строком на 5 років з 15 вересня 1921 по 15 вересня 1926 року. Земля поділялася на угіддя: орної – 300 дес., городньої поливної – 5 дес., городньої неполивної – 2 ¼ дес., зайнята фруктовими садами – 28 дес., виноградником – 0,5 дес. і випасом: поливним – 20 дес., неполивним – 59 ¼ дес. За кожен десятина, зайняту під посів зернових хлібів, артіль окрім продподатку сплачував Губземвідділу 3 пуди зерна. За кожен десятина випасу, а також за кожен десятина, зайняту під будівлі, артіль виплачує по 1 пуду зерна: 0,5 п. пшениці і 0,5 п. ячменю. За користування садом артіль мала сплатити фруктів 50 % валового надходження від отриманого врожаю з продподатком. За користування городньою землею – сирими овочами 50 % валового надходження від отриманого врожаю разом з продподатком. З врожаю винограду – 5 %. Артіль зобов'язувалася привести в культурний стан сади і виноградники і ремонтувати поливні споруди за свій рахунок. Від плати абсолютно звільнялася вся площа, яка буде оброблена під нову посадку саду і винограднику, а також вся площа, зайнята люцерною, посівом кукурудзи, соняшнику, квасолі, баштану. За користуванням коровами в кількості 29 голів – 25 % валового надходження молока. За користування пасікою – крім продподатку по 2 фунта меду з кожної бджолиної сім'ї і з усією пасіки – 3 рою бджіл. За птицю – по 10 яєць з

кожної курки. За свиней – по 10 фунтів сала з кожної дорослої свині. Оплата приурочувалася до 15 вересня кожного року [1, с. 80].

Таким чином, монастир було оголошено власністю держави, але сестри монастиря ще на 1921 р. могли користуватися землею, провіантом, але окрім продподатку, мали здавати радянській владі частину зібраного врожаю, ремонтувати техніку за власний рахунок.

Для заключення договорів релігійні общини мали подати до органів влади Статут у 5 примірниках, протокол загальних зборів у 3 прим., опис майна у 3 прим. [3, с. 192]. Усі члени «двадцятки» мали заповнювати анкети, у яких окрім даних про себе (соціальний стан до революції, сфера зайнятості або служба до 1917 р., місце проживання), звітували перед владою про своє ставлення як до неї, так і до Всесоюзного Церковного Управління, місцевого єпархіального управління, інспірованих більшовиками т.з. «обновленських рухів». Провокаційним було, насамперед, питання про «Ваше ставлення до Радянської Влади». Щоб не накликати на себе лиха, усі засновники різних общин писали в анкетах: добре, доброзичливе, співчуваю, визнаю і т.п. [4, с. 61].

Отримавши господарство під час небувалої господарської розрухи і в рік абсолютного неврожаю, вони створили артіль «Благмон» (ця назва збереглася у місцевого населення і до нині) і неймовірними зусиллями підтримували його на колишній висоті. Природно було очікувати, що рано чи пізно влада не стане терпіти існування монахинь поруч, тим більше, що господарство було налагоджене, доглянуте. У 1922 році дитячому містечку ім. Петровського, губвиконкомом було виділено із загальної площі в 415 дес. артільної землі 50 дес. орної землі і 2 дес. саду, вся інша земля поки була залишена за артільлю. Але завідувачем Унаробразу тов. Мирським було порушено клопотання перед губвиконкомом про розірвання договору, укладеного з артільлю. На підставі постанови губвиконкому від 21 березня 1922 року порушений договір з артільлю було перероблено і в дещо зміненому вигляді знову підписано 27 березня. У той же час було підписано ще два документи наступного змісту: *«Виселення черниць Благовіщенського монастиря для відкриття дитячого містечка принципово визнати необхідним. Виселення вважати заходом, необхідним для допомоги голодуючим дітям. Для проведення операції залучити найближчі осередки, які повинні будуть роз'яснити селянам важливість даного заходу, як найбільш реальної боротьби з голодом. Для операції залучити всю організацію, яка збереться на військове навчання 25 березня»* [5].

Весною 1924 року секретар Окружного виконавчого комітету Єрмаков заявив сестрам, щоб вони звільнили приміщення, які були надані їм у постійне користування, *«ибо они нужны Детгородку»*. Восени Окрвиконком запропонував сестрам переселитись у двоповерховий будинок поблизу с. Фаліївки. Але цей будинок потребував капітального ремонту: дах зіпсований, водостічних труб не було, стелі затікали, кімнати дуже високі, віконні рами у більшості без скла. Сестри прохали залишитися жити й надалі у займаних ними приміщеннях [6, с. 20].

Отже, більшовики, користуючись тим, що у державі голод набув великих розмахів, почали активно агітувати населення за виселення сестер монастиря. Церква перетворювалася у гнаного владою пасерба. Відверто цькуються почуття віруючих, священників, церкви і релігії загалом. Писалося, наприклад, таке: *«Ченці, священники, диякони, псаломщики, ксьондзи, пастори, рабини, мулли, шамани та інші представники духівництва усіх культів – живуть не на трудовий дохід,*

харчуються на засоби, що добуваються експлуатацією релігійних забобонів, є громадськими паразитами». Або: монастирі – «осередки невігластва, суспільного паразитизму, політичної та церковної контрреволюції», а ченці «є найбільш контрреволюційним елементом, який відкрито агітує проти усякого церковного оновлення» [7, с. 12]. Подібних прикладів безліч.

Таким чином, радянська влада намагалась усілякими засобами закрити Благовіщенський монастир. І це сталося впродовж декількох років. Сестри монастиря хоч і намагалися зберегти монастир у своїй власності за допомогою заяв в Окрвиконком, але усе виявилось марним. Більшовики міцно взяли за ліквідацію монастиря, не зважаючи на попередні соціальні та освітні заходи монахинь, такі як облаштування притулку для сиріт та школи для дівчат.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-1887 Відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 3, спр. 697 Протоколи засідань ліквідаційної комісії Благовіщенського жіночого монастиря, список членів Благовіщенської трудової землеробської артілі. – Арк. 1-61.
2. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь // Православная Таврия. – 1999. – февр. – С. 2; март. – С. 6.
3. ДАХО, ф. Р-2 Херсонський окружний виконавчий комітет, оп. 1, спр. 1382 Статути і списки засновників православних релігійних громад. – Арк. 1-192.
4. Там само, спр. 1378 Статути релігійних громад та списки їх засновників міста Херсона. – Арк. 1-61.
5. Херсонская епархия украинской православной церкви [Электронный ресурс] / Херсонский Благовещенский женский монастырь. – Режим доступа: <http://pravoslavie.ks.ua>.
6. ДАХО, ф. Р-2, оп. 2, спр. 69 Протоколи засідань комісії з реєстрації релігійних громад, заяви представників релігійних громад про відкриття молитовних будинків, їх ремонту та ін. – Арк. 1-20.
7. Бабенко И. Страшная история нашего прошлого // Булава. – 2001. – 8 февр. – С. 12.

Рецензент: науковий керівник Л. О. Цибуленко, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

ІСТОРИЯ В ДОКУМЕНТАХ

Збірник наукових доповідей архівних читань
(Херсон, 19 квітня 2012 року)

Упорядник: І. Ю. Сінкевич
Відповідальний за випуск: В. О. Лебідь
Технічний редактор: С. Г. Дудченко

Підписано до друку 27.04.2012 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,25. Тираж 100 прим. Зам. № 78

Віддруковано з готових оригінал-макетів в ТОВ “Айлант”
Свідцтво про реєстрацію ХС №1 від 20.08.2000 р.
73000, м. Херсон, пров. Пугачова, 5/20
тел.: 26-67-22.